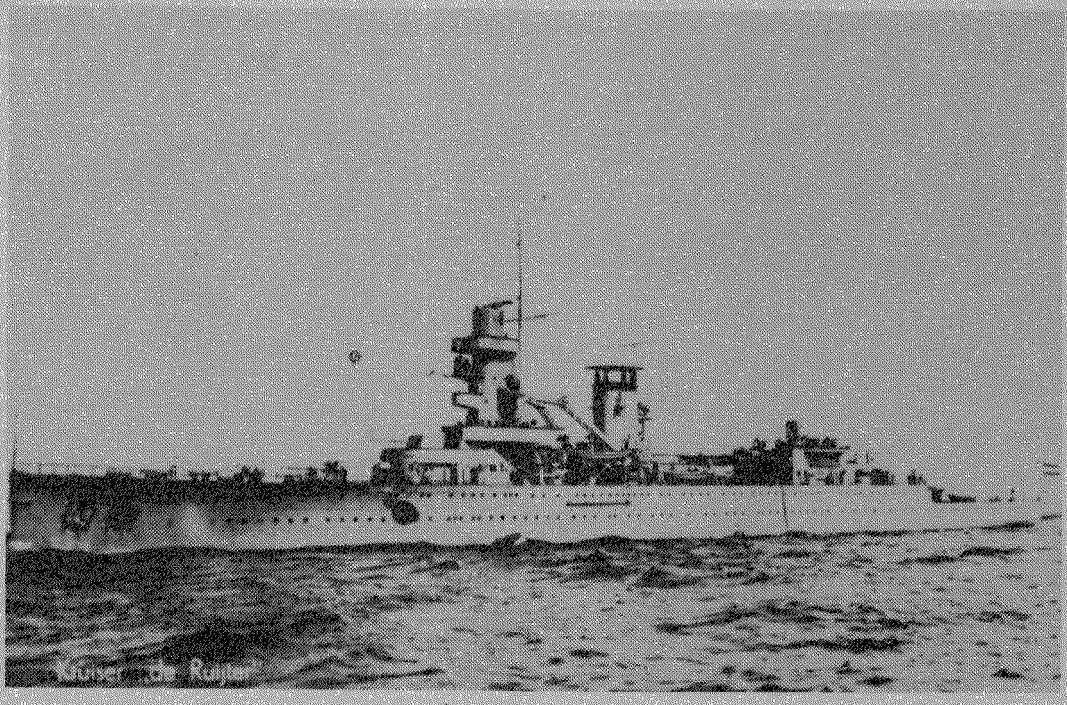
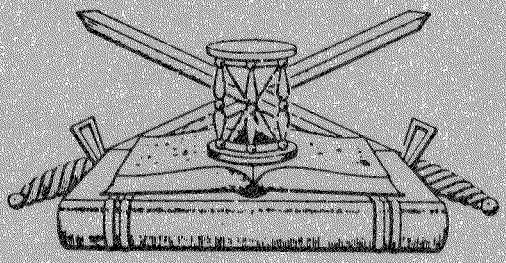
MARS *et* HISTORIA

21e Jaargang nummer 1 - januari/februari 1987

ORGAAN
van de Nederlandse Vereniging ter beoefening van de Militaire Historie. Opgericht 20 augustus 1966. Verschijnt 6 x per jaar.

Beschermheer: Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden.

SAMENSTELLING VAN HET BESTUUR:
Voorzitter: H. Muller, **Vice-Voorzitter:** F.J. van Lier, **1e Secretaris:** Mevr. P.H.Th. Dumon, **Penningmeester:** drs. J.A. Bom, **2e Secretaris:** E.W. van Popta, **Leden:** Jhr. D.J.H.N. den Beer Poortugael, J. van den Berg, B.C. Cats, H.F. Fabri, B.W. Hopperus Buma, C.N. Nicolas, Mr. Ch.L.M. Schaepman.

ADRESSEN DAGELIJKS BESTUUR:
Voorzitter: Willem III-laan 14, 4835 LB Breda, tel.: 076-653239. **Secretaris:** Aart van der Leeuwlaan 56, 2624 LD Delft, tel.: 015-567564. **Penningmeester:** Storm van 's-Gravesandeweg 23, 2242 JB Wassenaar, tel.: 01751-18624. De contributie bedraagt per jaar min. **f 35,00**, te storten op rek.nr. 65.82.12.125 van de Nederlandsche Middenstandsbank te Wassenaar, t.n.v. de Nederlandse Vereniging van Militaire Historie of op giro **29 40 790** van de N.V.M.H. te Wassenaar.
SAMENSTELLING REDAKTIE-WERK-COMMISSIE: J. van den Berg, E.W. van Popta.
Redaktie-adres: Mgr. Bekkerslaan 151, 2286 CE Rijswijk (Z.H.), tel.: 070-937425.
Ledenadministratie: B.C. Cats, Claudiagaarde 72, 1403 JR Bussum, telefoon: 02159-13563.

AFDELINGSCORRESPONDENTEN:

(1) 'KRIJGSGESCHIEDENIS, KORPSGESCHIEDENIS KL' olv drs. J.P.C.M. van Hoof, Smaragdhorst 185, 2592 RJ 's-Gravenhage vóór 1813 070-855821
E.H. Brongers, Tascandrialaan 11, 5111 AK Baarle Nassau ná 1813
(2) 'TRADITIES EN CEREMONIEEL' olv P. van der Burg, Hoofdstraat 94, 3972 LC Driebergen 03438-17588
(3) 'UNIFORMKUNDE' olv F.A.Th. Smits jr, Wilgendreef 289, 2272 ET Voorburg 070-873961
(4) 'RIDDERORDEN EN ONDERSCHEIDINGEN' olv H.G. Meyer, Vollenbergstraat 6, 5801 RP Venray 04780-82992
B.W. Wagenaar, Handelstraat 18, 1901 VA Castricum 02518-53084
(5) 'MILITAIRE EMBLEMEN' olv. B.C. Cats, Claudiagaarde 72, 1403 JR Bussum 02159-13563
C. van Ekeris, Anslostraat 183, 2533 KD 's-Gravenhage 070-886566
(6) 'WAPENS EN MUNITIE' olv J. Lenselink, Oxfordlaan 49, 2314 EB Leiden 071-894012
(7) 'MILITAIRE MUZIEK' olv mr. R.A. Schimmel, de Mildestraat 57, 2596 SW 's-Gravenhage 070-246568
(8) 'OVERZEESE VERSTERKINGSWERKEN MET NEDERLANDSE HISTORIE' olv A.F. Lancker, Secanets 39, 03779 Setla (Alicante), Spanje
(9) 'MARITIEME GESCHIEDENIS' olv M.K. Zaagman. Ds. Van den Boschlaan 225, 2286 PH Rijswijk (Z.H.) 070-946539
(10) 'NAPOLEONTICA' olv. Joh. Schaede, Wouwermanstraat 3III, 1071 LW Amsterdam
(11) 'TWEEDE WERELDOORLOG' olv J.H. Berlemon, J.F. Kennedylaan 70, 2324 EX Leiden
(12) 'MILITAIRE EN CIVIELE MINIATUURFIGUREN' olv. C. Frazer, H. Cleyndertweg 461, 1025 DT Amsterdam 020-368331
(13) 'VAANDELS EN STANDAARDEN' olv Kl. Sierksma. 'Nij Midgaard', Woelwijk 1, 9255 KE Tietjerk
(14) 'EERSTE WERELDOORLOG' olv dr. F. Snapper, Burg. Patijnlaan 136, 2585 BM 's-Gravenhage
(15) 'KONINKLIJKE MARINE' olv L.L. von Münching, Middelweg 85, 2241 AP Wassenaar 01751-10045
(16) 'MILITAIRE GENEALOGIE' olv G. van Zuijdam, Dennenlaan 12, 7313 AM Apeldoorn
(17) 'MILITAIRE FOLKLORE' olv F.W. van Steen, Lion Cachetstraat 2, 3851 ZE Ermelo 03417-51983
(18) 'MILITAIRE VOERTUIGEN EN TANKS' olv M.C. van der Hoog, Surinamestraat 40, 2585 GK 's-Gravenhage 070-634391
(19) 'KONINKLIJKE LUCHTMACHT' olv J. van den Berg, Cronestein 85, 2804 EL Gouda 01820-34283
P.C. Boer, Waterklaver 2, 2804 PN Gouda 01820-35332
(20) 'KNIL' olv. C.A. Heshusius, Van Alkemadelaan 350, flat 316, 2597 AS 's-Gravenhage 070-248495
(21) 'MILITAIRE BIBLIOGRAFIE TIJDSCHRIFTEN' olv J.A. Bartels, Santhorstlaan 50, 2242 BH Wassenaar 01751-12222
(22) 'MILITAIRE GEDENKTEKENS EN MONUMENTEN' olv J. Albarda, Lindenheuvel 12A, 1217 JX Hilversum 035-46815
(23) 'KORPS MARINIERS' olv drs. J. Nuis, Graaf Willem de Oudelaan 187, 1412 AS Naarden 02159-46037

Reeds verschenen nummers kunt U, zolang de voorraad strekt, aanvragen bij de heer J. van den Berg, Cronestein 85, 2804 EL Gouda.
Losse nummers, inclusief portokosten *f* 6,75, over te maken aan de penningmeester.

MARS *et* HISTORIA

De 'NEDERLANDSE VERENIGING TER BEOEFENING VAN DE MILITAIRE HISTORIE', opgericht op 20 augustus 1966 en erkend bij K.B. no. 50 van 14 juni 1968, is er voor allen, die zich verdiepen in de studie van geschiedenis, ceremoniëel, tradities, uniformen, emblemen, wapens en onderscheidingen van militaire en semi-militaire organisaties, meer in het bijzonder die van Nederland en de (voormalige) overzeese Rijksdelen.

INHOUD

F.J. van Lier: Militariade
Dr. F. Snapper: De gevechtswaarde van de Nederlandse Landmacht tegen het einde van de eerste wereldoorlog
Drs. J. Nuis: Permanente versterkingsbouw in Noord-Holland beschermd
B.C. Cats: Afdeling militaire emblemen
L. Blijleven: M-113
Boekbesprekingen
Bestuursmededelingen

Mededeling van de redactie

Het overzicht van nog niet geplaatste artikelen zal worden opgenomen in het maart/april nummer.

PROGRAMMA 1987

28 maart: Filmdag en lezing (Soesterberg)
29 mei: Voorjaarsexcursie (Delft)
24 oktober: Algemene ledenvergadering
6 november: Najaarsexcursie (Brussel)

De vergadering van het bestuur met de afdelingscorrespondenten zal plaatsvinden op zaterdag 23 mei te Buren.

LEDENWERVING OPENDAGEN KRIJGSMACHT

De Open dagen 1987 zullen plaatsvinden op de volgende data:
13 juni: Koninklijke Landmacht, Artillerie Schietkamp te Oldebroek
26, 27 en 28 juni: Koninklijke Marine, Vlootdagen Den Helder
4 juli: Koninklijke Luchtmacht, Vliegbasis Twenthe

Leden die bereid zijn om de ledenwervingscommissie op één of meerdere dagen te assisteren worden verzocht dit te melden aan het bestuurslid B.C. Cats, Claudiagaarde 72, 1403 JR Bussum.

Ledenwerving is van het allergrootste belang om de aktiviteiten van onze vereniging verder uit te breiden.

Op de voorkant:
Vijf en veertig jaar geleden ging Hr. Mr. kruiser De Ruyter in de Javazee strijdend ten onder.

MILITARIADE

Een tweemaandelijkse rubriek vol wetenswaardigheden, met U en voor U verzameld door F.J. van Lier, Herenstraat 9, 4116 BK Buren (Gld.).

1. Naar aanleiding van de in de vorige Militariade genoemde herdenkingsenveloppen van KNIL en Madjoe, laat de heer J.C.D. de L'Ecluse mij weten, dat in het Informatie-Bulletin nr. 74 van de Kring van Veldpost-Filatelisten wordt gewaarschuwd tegen de gelegenheidsenveloppen, uitgegeven door J.H.W. Noordsij te Amersfoort, aangezien de daarop voorkomende veldpoststempels zouden zijn vervalst.

2. Uit de onlangs verschenen tijdschriften de volgende gegevens:
   - Het gloednieuwe muziekkorps van het Korps Nationale Reserve heeft op 18 oktober 1986 de beschikking gekregen over eigen instrumenten, te weten tien paradetrommen, twee tenortrommen, twaalf es-trompetten, twaalf bes-klaroenen en een grote trom. De muzikale leiding berust bij Adjudant J.M. van Ommeren, tamboer/trompetter-instructeur bij de KL. Het muziekkorps zal moeten gaan bestaan uit dertig leden (nu 20) (ontleend aan de Legerkoerier, januari 1987).
   - De KL krijgt dit jaar ten behoeve van de lijndienst 52 Scania-vrachtwagens, uitgerust met 'n zes-cilinder dieselmotor van 245 pk. De eerste negen Mercedes-gewondentransporters (4 x 2) van een serie van 390 stuks voor de KL, zijn eind november 1986 afgeleverd. Zij komen in de plaats van de Daf YA 126, eentons ziekenauto (ontleend aan de Legerkoerier, januari 1987).
   - 'n Goed gedocumenteerd artikel van G. de Vries en B. Martens over 'Het parabellum-zelflaadpistool in Nederland' (KM, KNIL en Luchtv.afd.) kunt U vinden in SAM nr.23. Het is het eerste deel en wordt vervolgd in komende afleveringen van het tijdschrift SAM. Weet U overigens, dat SAM een afkorting is van Shooting, Arms en Military? Ook aan het wat verwaarloosde element Military gaat men voortaan wat meer doen onder auspiciën van de ons bekende stichting SMV. Het eerste artikel over het verzamelen van militaria, van de hand van P.A. Veldheer, staat eveneens in SAM 23 (gegevens afkomstig van medebestuurslid B.C. Cats).
   - In 'Gens Nostra', het maandblad van de Nederlandse Genealogische Vereniging, uitgave januari 1987, staat een uitvoerig artikel over 'Practische aanwijzingen voor het zoeken naar militairen in het Algemeen Rijksarchief (ARA)', geschreven door R.A.J. Dix. Zeer lezenswaardig voor allen, die militairen in hun voorgeslacht hebben en daar meer over te weten willen komen.
   - Het maandblad 'Reizen' van de ANWB bevat in het februarinummer 1987 een artikel van de hand van Jan Snelleman, getiteld 'Vredige forten in de randstad', handelend over een deel van de voormalige Hollandse Waterlinie. In dit artikel wordt nog verwezen naar het vorig jaar verschenen standaardwerk 'De Hollandse Waterlinie' onder redactie van Hans en Jan Brand (Uitgeverij Veen, prijs *f* 29,50), dat naar ik hoorde uitverkocht zou zijn (gegevens afkomstig van ons lid Jhr.ir. F.W. Rappard).

3. Van het boekwerkje 'Borstzakemblemen van de Koninklijke Landmacht', samengesteld door B.C. Cats, verscheen

een tweede druk, geheel herzien en bijgewerkt tot eind 1986. Het boekje is verkrijgbaar bij de stichting SMV, Postbus 306 te Bussum en kost *f* 10,-- (voor donateurs *f* 7,50).
Het is voor de geïnteresseerde verzamelaar een onmisbaar naslagwerk, dat een nog betere uitvoering zeker zou verdienen!

4. Ter aanvulling op het bericht over het nieuwe boek van onze oud-voorzitter Heshusius nog het volgende. Alhoewel op het schutblad als ondertitel staat 'Een fotodocumentaire over het dagelijks leven van het koloniale leger in Nederlands Indië', luidt de officiële subtitel 'Soldaten van de Kompenie'. Wilt U het boek alsnog bestellen, vraag dan naar 'Soldaten van de Kompenie, KNIL 1830-1950'. 'n Beetje verwarrend is het wel, maar om helemaal op zeker te gaan, volgt hier het ISBN-nummer: 90.269 8111 2. Tenslotte vermeld ik nog gaarne, dat de royalties van dit boek worden geschonken aan het Peutjoet-fonds. Reden te meer om het te kopen!
Nu ik toch aan het corrigeren en aanvullen ben, op bladzijde 154, rechter kolom, regel 4 van onderen heeft een in het Suralco-magazine gemaakte fout ons parten gespeeld. De Marmon Harington tanks moeten, aldus onze oud-voorzitter, Marmon Herrington heten. Waarvan acte!

5. Zowel Mevrouw Dumon, onze volijverige secretaresse, als ons medelid Jhr. Rappard stelden mij diverse krantenknipsels ter beschikking, betrekking hebbend op onze hobby. Ik zal ze hier noemen:

   - 'Nooit geweten, dat wij troepen op Ceylon hadden' in NRC- Handelsblad van 25 oktober 1986, over de geheime operaties van het Korps Insulinde (1942-1945). Uit de vermelde bronnen blijkt, dat een boek van mr. J.Th.A. de Man in voorbereiding is over dat Korps Insulinde. We zijn daar erg benieuwd naar!
   - 'Arnhemmer graaft een oorlogsmuseum bijeen' in Haagsche Courant van 9 september 1986, over de hobby van E. Peters, die uitliep op 'n eigen museum achter zijn woning.
   - 'Vliegende afdeling een paradijs voor jong en oud' in De Telegraaf van 20 december 1986, over de afdeling vliegtuigen in het Deutsches Museum te München.
   - 'Walter Scheel in oorlogsmuseum' in De Telegraaf van 29 november 1986, over het bezoek van de vm. Bundespresident aan de collectie van ons medelid J. Driessen in Veghel.
   - 'Het vloog, in Indonesia' in Ginnekens Nieuwsblad van december 1986 over een bijzonder mil. vliegtuig in het legermuseum te Jakarta.

   Mocht U speciale interesse hebben in zo'n artikel, dan kunt U tegen betaling van de kosten een copie bij mij bestellen.

6. Nieuwe boeken over militaire onderwerpen verschijnen nog steeds bij de vleet. Ook de Tweede Wereldoorlog staat midden in de belangstelling. Ik vermeld hier in het kort enige pasverschenen boeken.
   - 'Paradijs in oorlogstijd?', onderduikers in de Noordoostpolder 1942-1945, geschreven (oorspronkelijk als proefschrift) door Mevrouw C.C. van Baalen. Uitgeverij Waanders, Zwolle. Prijs *f* 39,50.
   - 'De Sumatra spoorweg', over het werk der (krijgs-)gevangenen aan de Pekanbaroespoorlijn, geschreven als documentaire door H. Neumann en E. van Witsen. Uitgave Studio Pieter Mulier, Middelie in derde verbeterde en aangevulde druk. Prijs *f* 35,--.
   - 'Als dank voor bewezen diensten', de belevenissen van een KNIL-militair tijdens een kort na de Japanse bezetting, geschreven door L. Semmeling en in eigen beheer uitgegeven. Verkrijgbaar via Stabelan (Tfn. 078-170409) tegen betaling van *f* 25,-- à

f 3,50 porti- en verzendkosten.
- 'Dutch Courage', de oorlogsbelevenissen en dienstherinneringen van een eenvoudig militair, te boek gesteld en uitgegeven door L.P.J. van Liere. Het boek is voor *f* 29,75 te verkrijgen bij de schrijver (Tfn. 010-4181018).
- 'En de zon werd rood', over de persoonlijke ervaringen rond de ondergang van Nederlands-Indië en in de hel van de Birma-spoorweg van Joop Hulsbus. Uitgeverij Hollandia, Baarn. Prijs *f* 29,50.
- 'De laatste zondag', over de aanslag te Serajewo in 1914, geschreven door Milo Dor. Uitgave van Hollandia, Baarn. Prijs *f* 24,90.
- '1 Divisie 7 december', geschreven onder redactie van dr. C.M. Schulten, drs. H.L. Zwitser en drs. J. Hoffenaar. Uitgegeven onder auspiciën van de sectie militaire geschiedenis Landmachtstaf door de Bataafsche Leeuw, Amsterdam. Prijs voor dit voortreffelijk samengestelde jubileumboek t.g.v. het 40-jarig bestaan van de divisie is *f* 35,--.

7. Van de stichting SMV (Samenwerkende Militaria Verzamelaars) ontvingen we de Beurzenkalender 1987, fraai geïllustreerd door ons medelid Peter de Haas. Het is weer een overzichtelijk boekje geworden met vermelding van alle Militaria-ruilbeurzen in ons land, maar ook -zeer beknopt- van alle militaire musea en korpsverzamelingen plus de Militaria-organisaties hier te lande. Wilt U de Beurzenkalender jaarlijks ontvangen, dan kunt U het best donateur van de SMV worden à *f* 15,-- per jaar. Opgave aan stichting SMV, Postbus 306, 1400 AH Bussum.

8. In december 1986 vond de presentatie plaats van een bijzonder fotoboek, geheten 'De Mariniersbrigade te kiek', samengesteld door ons mede-bestuurslid C.B. Nicolas, directeur van het Mariniers-Museum. Het boek bevat zo'n driehonderd self-made kiekjes van de mannen van de Mariniersbrigade in Indonesië, maar ook van hun opleiding in de Verenigde Staten. Het is een nostalgisch foto-album geworden, speciaal bestemd voor de oude sobats, maar toch ook van belang voor militairhistorici, vooral voor de uniformkundigen onder hen. Als dit eerste deel, uitgegeven bij Omega-boek, goed aanslaat, zal nog een tweede deel volgen. Dit aardige kijkboek is verkrijgbaar bij het Mariniers-Museum in Rotterdam. Nadere informatie via Tfn. 010-4137505 (gegevens verschaft door ons medelid A.J. de Veld).

9. Op 17 maart 1987 zal het Centraal Veldpostkantoor in Utrecht dertig jaar bestaan. Dit militaire postkantoor valt onder het Commando Verbindingen KL en is gevestigd in het expeditieknooppunt van de PTT, naast het Utrechts Centraal station. Het kantoor werkt met 27 dienstplichtigen (met PTT-achtergrond), onder leiding van twee beroepsmilitairen. Het is wellicht aardig deze mensen, die altijd hard werken om de veldpost op tijd weg te krijgen, ter gelegenheid van hun jubileum nu eens zelf een poststuk in de vorm van een gelukwens te sturen! Hun postadres is: Centraal Veldpostkantoor, 3509 VP Utrecht.
   Vanaf deze plaats reeds felicitaties t.g.v. het 30-jarig bestaan.

10. Het Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum Generaal Hoefer (wat 'n mondvol is dat toch!) heeft reeds 3½ maand na de hernieuwde openstelling in Delft (juni 1986) de 25.000ste bezoeker mogen ontvangen. Voorwaar een gelukwens waard! Overigens, bent U er al geweest? Doet U het maar gauw, want het is beslist de moeite waard.

P.S. Door het uitvallen van het sept./okt. nummer 1986 van ons blad is nogal wat door de leden gezonden kopij voor deze rubriek blijven liggen en daardoor 'verouderd'. Opname zal niet meer kunnen geschieden, waarvoor begrip s.v.p.!

Dr. F. SNAPPER

De gevechtswaarde van de Nederlandse Landmacht tegen het einde van de eerste wereldoorlog

Naar aanleiding van een door hem gehouden stafoefening eind 1905 schreef de chef van de Duitse Generale Staf generaal Alfred Graf von Schlieffen:

'. . . und was den niederländischen Soldaten betrifft, so bringt ihn schon sein Temperament dazu, in der Verteidigung auszuharren. Für diese leichtere Kampsform waren aber beide zunächst bestimmt.[1] Met 'beide' bedoelt Von Schlieffen, zowel het Belgische als het Nederlandse leger. Eind 1905 had Von Schlieffen zijn beroemd veldtochtsplan tegen Frankrijk in definitieve vorm gegoten. Duitse troepen zouden door Nederlands Zuid-Limburg trekken, maar deze Duitse generaal hoopte dat hij hiervoor toestemming van de Nederlandse regering zou krijgen. Hij argumenteerde dit als volgt. 'Die Niederlande erblicken in dem mit 'Frankreich verbundenen England nicht weiniger ein Feind als Deutschland. Ein Abkommen mit Ihnen wird sich erzielen lassen.'[2] Hier had hij echter buiten de waard gerekend. Het handhaven van de neutraliteit was in Nederland een der grondslagen van de buitenlandse politiek. Uit een memorie van 3 november van dat jaar van de Nederlandse Generale Staf blijkt dat maatregelen worden voorbereid om '. . . op verschillende plaatsen in Limburg voldoende sterke troepenafdelingen bij de hand te hebben om al dadelijk tegen Duitse afdelingen op te treden'.[3] Desalniettemin had Von Schlieffen niet helemaal ongelijk in de beoordeling van de Brits-Nederlandse verhoudingen. Immers het was toen nog slechts drie jaar geleden dat de Zuid-Afrikaanse 'boeren-oorlog' was geëindigd, waardoor in Nederland de anti-Britse gevoelens hoog waren opgelaaid. We hoeven ons dan ook niet te verbazen dat in november 1908 de Nederlandse chef van de Generale Staf, luitenant-generaal F.M. Thiange, de Duitse militaire attaché, majoor M. Renner, bij zich riep. Het verslag van 25 november van Renner is bewaard gebleven en hieruit citeer ik het volgende:

'Über die Rolle Hollands bei einem europäischen Kriege sagte mir der holländische Chef des Generalstabes vor wenigen Tagen etwa' Folgendes:

Aufrechthaltung der striktesten Neutralität, nötigenfalls mit Waffengewalt ist der einzige Zweck unserer Kriegsvorbereitungen.

Früher wurde nur mit einem Kriege zwischen Deutschland und Frankreich gerechnet. Die unmittelbare Nachvarschaft, die geographische Gestaltung unserer südlichen Provinzen und die Stimmung im lande lieszen uns in Deutschland die gröszere Gefahr erblicken.

Die Wahrscheinlichkeit eines Krieges zwischen England und Deutschland hat die Auffassung geändert und unserem Blick gegen Westen gerichtet - Die Besorgnisse wegen des deutschen Durchmarsches durch Limburg sind immer geringer geworden, die Stimmung im Lande ist deutschfreundlicher als früher, trotzdem auch heute noch von gewissen Leutem im In- und Ausland das holländische Volk gegen Deutschland systematisch verhetzt wird.

Der Frontwechsel hat eine Abänderung unserer Kriegsvorarbeiten zur Folge gehabt. Die Pläne für Küstenbefestigungen sind fertig. Leider fehlt es noch an den nötigen Mitteln.

Einem starken englischen Angriff gegenüber sind wir auf deutsche Hilfe angewiesen. Deshalb stellen wir uns die Frage: Wird Deutschland in jedem Falle Kräfte zu unserer Unterstützung verfügbar haben.'

Deze bespreking heeft Thiange vermoedelijk met toestemming van de toenmalige minis-

ter van Oorlog gevoerd want Renner vermeldt ook nog dat de Nederlandse chef van de Generale Staf hem meedeelde: 'Ich bin vom Kriegsminister ermächtigt Ihnen zu erklären, dass jede Abmachung militärischer Art zwischen Holland und Belgien völlig ausgeschlossen ist'.[4]
Op 10 december werd Renner's brief door W. Stemmrich de Duitse staatssecretaris van Buitenlandse Zaken met generaal H.J.L. von Moltke, die op 1 januari 1906 Von Schlieffen als chef van de Duitse Generale Staf was opgevolgd. Besprekingen tussen Duitse en Nederlandse stafofficieren wees Von Moltke van de hand. '. . . Binnen 24 Stunden werde man in London von derartigen Besprechungen unterrichtet sein'. Stemmrich maakte voorts de volgende aantekeningen van Von Moltke's uitlatingen.
'Bei einem kriegerische Konflikte mit Frankreich würden wir unter allem Umständen offensiv vorgehen müssen und, da uns die Ostgrenze Frankreichs ersperrt sei, werde uns nichts Anderes übrig bleiben als den Weg durch Belgie zu nehmen. Schon im Hinblick darauf und ganz abgesehen von der englisch-französischen Entente wurden wir daher gleichseitig mit Frankreich England zum Feinde haben.
Was Holland angeht, so brauchen wir in einem Krieg mit Frankreich und England holländisches Gebiet nicht zu berühren, auch könne seiner Ansicht nach aus sonstigen Gründen von feindseligen Absichten gegen Holland nicht die Rede sein. '. . . Erkläre Holland, es sei zur Aufrechthaltung seiner Neutralität auszer Stande und müsse dazu Hilfe erbitten, so müsse es einen Bündnisvertrag mit uns eingehen.'[5]
Overigens zat Von Moltke bepaaldelijk niet op een dergelijk bondgenootschap te wachten, ook al niet vanwege de 'sonstige Gründen', die zijn 'Erinnerungen' als volgt worden weergegeven:
'Bleibt Holland neutral, so sichert es uns damit den Rücken, denn England wird die holländische Neutralität nicht seinerseits verletzen können, wenn es uns wegen unserer Verletzung der belgischen Neutralität den Krieg erklärt. Es kann nicht denselben Rechtsbruch begehen, wegen dessen es uns den Krieg erklärt hat.
Ferner wird es für uns von den grösster Bedeutung sein in Holland ein Land zu haben, dessen Neutralität uns Ein-und Zufuhren gestattet. Es muss unsere Luftröhre bleiben, damit wir atmen können.'[6]
Inmiddels was Von Schlieffen tot veldmaarschalk bevorderd en hoewel buiten dienst bleef hij zijn plannen verder ontwikkelen. Wellicht mede op grond van het rapport van Renner, waaruit duidelijk blijkt dat Nederland tegen iedere mogendheid die zijn neutraliteit zou schenden gewapenderhand zou optreden, ontwikkelde hij eind 1912, kort voor zijn dood, een veldtochtplan waarbij Nederlands neutraliteit wel werd geschonden. De 'schoorsteenfunctie', die Nederland volgens Von Moltke moest vervullen sprak hem kennelijk niet aan. In het 'Schlieffen-plan-1912' banen de Duitse troepen zich vechtend een weg door Nederland, waarbij het Nederlandse leger in de Vesting Holland wordt opgesloten en door een Duitse legermacht van 40 infanteriebataljons met de nodige artillerie daar opgesloten blijft.[7] De waterlinies aan te vallen vond Von Schlieffen kennelijk te riskant, omdat zij werden verdedigd door troepen waarvan het temperament meebrengt 'in der Verteidigung auszuharren'.

Zoals bekend brak in 1914 de Eerste Wereldoorlog uit. In Nederland werd generaal C.J. Snijders opperbevelhebber van Land- en Zeemacht. Over de gevechtswaarde van het Nederlandse leger was hij heel wat pessimistischer dan Von Schlieffen. In een nota van 29 mei 1918 - ik kom nog op die nota terugschreef hij: 'Dat een oorlog voor Nederland een doodstrijd zou zijn, is mijne overtuiging geweest zoolang ik in krijgskundig opzicht tot oordeel des onderscheids ben gekomen. Maar toch heb ik mijn geheele leven gepleit en gestreden voor verbetering en versterking onzer weermiddelen, overtuigd als ik was dat de ure kon komen, waarin het aanvaarden van den strijd plicht zou zijn, ook al moesten wij daarbij te gronde gaan.
In die overtuiging heb ik op 1 Augustus 1914, nadat mij dit gevraagd was, het opperbevel aanvaard, ofschoon ik wist - zeer

stellig wist - dat wij verpletterd zouden worden, indien wij toen in den oorlog werden meegesleept.'[8]

Reeds spoedig na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was Nederland aan de landzijde aan alle kanten door Duitse troepen omringd. Echter bleef de mogelijkheid bestaan van Engelse landingen op onze kusten.
In zijn nota van 22 februari 1915 aan de regering schetste generaal Snijders de opstelling van het Nederlandse leger in verband met mogelijke schendingen van onze neutraliteit. Sommigen hebben uit deze nota menen te mogen opmaken dat de Nederlandse opperbevelhebber pro-Duits was. En dan geeft de volgende zinsnede te denken: 'dat het voor den opperbevelhebber van het allerhoogste belang zou zijn te weten, of de regeering haar onzijdig standpunt tegenover beide oorlogvoerende partijen in gelijke mate en tot het uiterste denkt te handhaven, dan wel of zij oorlog met een der beide partijen a priori uitgesloten acht.' Echter sloot de generaal in het geheel niet een oorlog met Duitsland uit. Immers op het einde van de op een na laatste alinea van deze brief schrijft hij. 'Meer in 't bijzonder in geval van een oorlog met Duitschland zal het voor ons van overwegend belang zijn de operatiën zooveel mogelijk buiten onze grenzen te leiden, waaraan echter zonder steun van onze bondgenooten niet zou zijn te denken.'[9] Heeft generaal Snijders wellicht gedacht om met behulp van gealliëerde strijdkrachten België binnen te vallen? Het antwoord van de regering van 26 februari 1915 moet voor de opperbevelhebber wel bijzonder teleurstellend zijn geweest. Immers wat de neutraliteitsschending betreft schrijft de regering: 'Is deze schending blijkbaar gepraemediteert dan is oorlog onvermijdelijk en kan onmiddellijk tot alle verdere gewenschte oorlogsmaatregelen worden overgegaan. Geschiedt de schending uit oogenblikkelijken nood, b.v. bij vervolging door den vijand dan zoude, nadat alles van onze zijde was gedaan om de schending te keeren, de regeering de vraag of de neutraliteit nog ware te handhaven nader wenschen te overwegen.[10] Hoe moet een bevelhebber zich wel voelen wanneer bij neutraliteitsschending noodzakelijke maatregelen niet mogen worden genomen. Dit is vermoedelijk de reden geweest dat generaal Snijders ontstemd was, dat, zonder zijn voorkennis, de commandant van de marine te Willemsoord, vice admiraal W. Naudin ten Cate, een tiental oorlogsschepen had uitgezonden, nadat Britse torpedobootjagers Duitse koopvaarders in onze territoriale wateren hadden aangevallen.[11] Immers door de brief van 26 februari 1915 waren de handen van de opperbevelhebber zo gebonden dat hij, naar men mag aannemen, in dergelijke gevallen de beslissing over de te nemen maatregelen in eigen hand wilde houden.
De pro-Duitse gezindheid van generaal Snijders wordt in een brief van de Duitse militaire attaché, de reeds genoemde majoor, later luitenant-kolonel M. Renner, van 11 december 1915 onomstotelijk vastgelegd. Hierin schrijft Renner: 'Ich hatte gestern eine lange Unterhaltung mit dem Oberbefehlshaber der holländischen Land- und Seestreitkräfte, General Snijders. Sie zeigte mir wiederum wie deutschfreundlich im Herzen dieser Mann ist, trotz aller Zurückhaltung, die er als guter Holländer in so hervorragender Stellung anfänglich auferlegte, die er aber im Laufe der Unterhaltung immer mehr fallen liesz.'[12] Uit zijn brieven en nota's blijkt echter dat, indien Nederland door neutraliteitsschendingen in oorlog met Duitsland zou raken hij de tegenstand tegen deze agressor zo goed mogelijk tot het uiterste zou opvoeren, ook al had hij niet veel vertrouwen in een goede uitslag. Generaal Snijders was overigens niet de enige hooggeplaatste Nederlander die enerzijds pro-Duits was, maar anderzijds de Nederlandse neutraliteit, ten koste van alles wilde handhaven. Voor de Nederlandse minister-president, Mr. P.W.A. Cort van der Linden geldt hetzelfde. C. Smit maakt melding van het feit dat op 30 januari 1917 de Duitse Ministerial-direktor Kriege, een persoonlijke vriend van Cort van der Linden, naar Den Haag was gereisd en zonder zich bij de Duitse gezant en de Nederlandse minister

van Buitenlandse Zaken te melden met de Nederlandse minister-president de gevolgen besprak welke de toen juist geproclameerde onbeperkte duikbootoorlog voor de betrekkingen tussen Duitsland en Nederland zou kunnen hebben. Afgesproken werd dat ingeval van moeilijkheden de minister-president zich rechtstreeks tot Kriege zou wenden. Cort van der Linden verlangde evenwel dat een en ander geheim zou blijven omdat zoals Kriege in zijn verslag schrijft: '. . . er bei seiner bekanten deutschfreundlichen Gesinnung leicht kompromittiert werden könnte.' Kriege vermeldt dan ook dat Cort van der Linden op de volgende wijze afscheid van hem nam: 'Am Schlusse stiesz der Ministerpräsident mit mir an mit den Worten: Wenn es auch nicht neutral ist, hoch Ihr Land! Trotz aller Leiden und Entbehrungen, die Ihr Volk durchmacht, trotz des tiefen Wehes, das durch Millionen Ihrer Familien infolge des Verlustes Ihrer besten Söhne geht, können Sie Stolz darauf sein in gewaltiger Zeit einem heroische Volke anzugehören; mir ist dieses Glück leider nicht beschieden.' Maar tevens blijkt uit dezelfde documenten dat ook Cort van der Linden een Duitse neutraliteitsschending niet zou dulden.[13]

Wij moeten ons nu afvragen of Generaal Snijders met zijn pessimistische beschouwingen over de gevechtskracht van het Nederlandse leger gelijk had. Op grond van de uitlatingen van Von Schlieffen moeten we hem voor de situatie bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in het ongelijk stellen. Maar voor het verdere verloop van deze oorlog? Voor medio 1916 hebben we de getuigenis van Generaal E. Ludendorff, toentertijd plaatsvervangend chef van de Duitse Generale Staf toen medio 1916 de Duitse marinestaf de onbeperkte duikbootoorlog voorstelde. Op 30 augustus 1916 schreef hij: 'Nur mit tiefsten Bedauern konnten wir uns nicht für die uneingeschränkte Führung des U-bootkriegg aussprechen, da er nach Urteil des Reichskanzlers den Krieg mit Holland und Dänemark möglicherweise zur Folge haben würde; wir hatten zum Schütz gegen beiden Staaten nicht einen Mann zur Verfügung. Sie waren in der Lag, mit ihren zwar nicht kriegsgewohnten Armeen in Deutschland einzurücken und uns den Todesstoss zu geben. Wir wären besiegt worden, noch bevor die von der Marine in Aussicht gestellte Wirkung des uneingeschränkten U-Bootkriege eingeträten wäre.'[14]

Hieruit blijkt duidelijk dat de gevechtswaarde van de Nederlandse landmacht geen absoluut gegeven kan zijn, maar mede wordt bepaald door de militaire mogelijkheden van de omringende landen. Uit het feit dat begin 1917 Duitsland de onbeperkte duikbootoorlog afkondigde kan worden afgeleid dat de gevechtswaarde van de Nederlandse landmacht ten opzichte van de Duitse strijdkrachten was afgenomen. Deze nam in het laatste jaar van de Eerste Wereldoorlog nog verder af. Bezat het Nederlandse veldleger bij het begin van deze oorlog slechts ongeveer de helft aan artillerie, die bij eenheden van ongeveer dezelfde grootte in de omringende landen waren ingedeeld, in de loop van deze oorlog was de artillerie van de legers van de met elkaar in strijd zijnde landen aanzienlijk versterkt. Door het ontbreken van een eigen wapenindustrie was de Nederlandse artillerie slechts in zeer geringe mate versterkt; een luchtmacht van enige betekenis ontbrak.

Voorts werden op grote schaal gifgassen toegepast, waarvan de uitwerking steeds funester werd.

Het probleem van het optreden tegen neutraliteitsschendingen is opnieuw ter sprake gekomen in notawisselingen tussen de opperbevelhebber en de regering begin 1917. In het tweede avondblad van de Nieuw Courant van 9 januari 1917 had namelijk het volgende bericht gestaan: 'Generaal Wille, de opperbevelhebber van het Zwitserse leger, verklaart in de Matin, dat de vrees voor eene schending der Zwitserse onzijdigheid niet gerechtvaardigd is. Hij getuigde, dat - zoo het geval zich voordeed - het Zwitserse leger gereed was om alles te offeren voor de eer van het vaderland en zijn plicht zou doen zonder te wankelen, nauw verbonden met de tegenstanders van wie Zwitserland zou aanvallen.'

In zijn beschouwingen hierover schrijft generaal Snijders dat hem de uitlating van generaal Wille '. . . niet navolgenswaardig voorkomt. Zij betreft toch een politieke gedragslijn en . . . deze kan, naar mijne opvatting, alleen worden medegedeeld door een persoon, die voor deze politiek verantwoordelijk is, namelijk een lid van de regeering.'[15]
In zijn antwoord van 9 februari schrijft de minister-president, Mr. P.W.A. Cort van der Linden: 'Het standpunt der Zwitserse regeering, openlijk kenbaar gemaakt, zoals door den generaal Wille is geschied, is ongetwijfeld door zijne preventieve werking het sterkst. Hoe duidelijk en eenvoudig de gedragsregel ook zij, die uit dat standpunt voortvloeit, niet mag worden voorbij gezien, dat - het wordt terecht door Uwe Excellentie opgemerkt - het alles aan het toeval overlaat. De belangen van den staat worden daarmee ondergeschikt gemaakt aan de toepassing van een algemeenen stelregel.'
Interessant is dat de toenmalige minister van Oorlog Bosboom voor de behandeling van de nota's van generaal Snijders, deze had op 5 februari opnieuw een nota gestuurd, nu in het verband met de onbeperkte duikbootoorlog, aantekeningen heeft opgesteld voor de behandeling van deze nota's in de Raad van Ministers. In deze aantekeningen, die als bijlage aan het antwoord aan generaal Snijders is toegevoegd, wordt in geval IV de situatie besproken, dat Engeland onverwacht een landing op onze kust uitvoerd, met bijna gelijktijdige overschrijding van onze grenzen door Duitsland. Dan moet, volgens de regering naar beide zijden weerstand worden geboden en zo mogelijk van beide richtingen concentrisch op een goede stelling worden teruggetrokken.[16]

In zijn antwoord van 14 februari schrijft generaal Snijders dan ook: 'Omtrent den onmogelijken eisch van een strijd op twee fronten met onze zeer geringe strijdkrachten, vergeleken bij de massa's, waarmede de tegenstanders ons onder den voet zullen loopen, behoef ik hier niets meer te zeggen. Het in ons klein, ondiep land zonder operatieruimte 'concentrisch' terugtrekken op een goede stelling zal in de practijk blijken een droombeeld geweest te zijn. Van twee zijden met overmacht aangevallen, zal men in den kortst mogelijken tijd uiteen geslagen zijn; van een terugtocht zal geen sprake zijn, hoogstens van een capitulatie onzer strijdmacht.'[17]
Het is duidelijk dat de regering de opperbevelhebber voor onmogelijke situaties stelde. Onder Bosbooms opvolger, Jhr.mr. B.C. de Jonge, kwam het dan ook tot een ernstig conflict.
Toen eind april 1918 Duitsland van Nederland eiste dat over Nederlands grondgebied aanzienlijke hoeveelheden zand en grint naar België zouden worden vervoerd, materiaal waarvan de Duitse krijgsmacht zou profiteren moest Nederland dat weigeren, waardoor de mogelijkheid van een oorlog met Duitsland dichterbij kwam. Op 26 april 1918 werd tijdens een bijeenkomst van de Ministerraad, C.J.K. van Aalst, president van de Nederlandsche Handel-Maatschappij en voorzitter van de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij bij de Franse gezant geroepen, die hem had meegedeeld dat de geassocieerde regeringen niet wensten dat Nederland met Duitsland in moeilijkheden zou raken. Van Aalst wist minister Treub aan de telefoon te krijgen, zodat dit nog tijdens de ministerraad bekend werd. Mede op grond hiervan werd een voorstel aan Duitsland vastgesteld. Aangezien men niet wist of Duitsland dit voorstel zou aanvaarden, ontbood Jhr. B.C. de Jonge de opperbevelhebber om met hem te overleggen welke maatregelen nog konden worden genomen. Het was bij deze gelegenheid dat generaal Snijders zei dat een verdediging van Nederland doelloos was. De Jonge, die wel lange tijd op het ministerie van Oorlog als ambtenaar had gewerkt, maar nimmer in militairen dienst was geweest, was zeer verontwaardigd. Hij overlegde toen met enkele hoge officieren en vond in de sous-chef van de Staf van het Algemeen Hoofdkwartier, Generaal-Majoor J. Burger de man, die van oordeel was dat de Duitsers niet in staat waren, om het Nederlandse leger onmiddellijk onder de voet te lopen. De Jonge droeg toen Generaal Snijders voor ontslag voor,

maar koningin Wilhelmina weigerde. Een pijnlijk onderhoud tussen koningin en minister volgde. Toen de vorstin aan de minister wilde uitleggen wat de generaal eigenlijk met het woord doelloos te kennen had willen geven antwoordde de minister dat hij '. . . één taal bijzonder goed verstond en dat dit Nederlandsch was', zodat hij geen uitleg nodig had, ook niet van Hare Majesteit.

Het zwakke punt van De Jonge was echter dat behalve Cort van der Linden alle andere ministers zouden aftreden, indien de minister van Oorlog zijn ontslag zou indienen. Binnen zes weken zouden kamerverkiezingen worden gehouden en men kon moeilijk voor een dergelijke korte periode een nieuw kabinet vormen. Op dringend verzoek van de minister-president heeft De Jonge er toen van afgezien zijn ontslag in te dienen.[18] Wel zijn naar aanleiding van deze affaire verschillende nota's door minister De Jonge en de opperbevelhebber opgesteld, waaraan het een en ander is ontleend, zoals de reeds vermelde nota van 29 mei 1918.

In deze nota verdedigt de opperbevelhebber zijn pro-Duitse gezindheid als volgt. '. . . tevens staat het bij mij vast, dat wanneer Duitschland, hetzij daartoe door omstandigheden buiten zijn wil genoopt, hetzij door het drijven der militaire partij geleid, met ons den strijd mocht aanbinden, deze op onze vernietiging zal uitloopen. Een oorlog met de Entente zou stellig niet minder te betreuren zijn en voor ons schade en verliezen tengevolge hebben. Maar zeker is het, dat de vooruitzichten der oorlogvoering in dat geval belangrijker gunstiger zouden zijn . . . die aanval slechts overzee kan geschieden en dus bijzondere bezwaren oplevert . . . dat de Schelde-mondingen voor een groot deel worden beheerscht door de Duitsche geschutwerking van de Belgisch-Vlaamsche kust en liggen onder de onmiddellijke duikbootbedreiging van uit Zeebrugge, terwijl de versterking van de bezetting van Walcheren en Zeeuwsch-Vlaanderen door een deel der sterke, in België (Vlaanderen) aanwezige, Duitsche troepen binnen één etmaal kan worden volbracht.'[19]
Generaal Snijders gaat in dit betoog er aan voorbij dat in zulk een geval onze koloniën door de tegenstander zouden worden genomen. Persoonlijk ben ik het met de commandant van het Veldleger, luitenant-generaal W.H. van Terwisga eens, dat ondanks de grote tekorten op velerlei gebied de Nederlandse troepen behoorlijke weerstand konden bieden, mits er voldoende gasmaskers zouden zijn en die waren er op dat ogenblik niet.[20] Derhalve was vergeleken met 1914 in 1918 de gevechtswaarde van de Nederlandse landmacht aanzienlijk verminderd. Voorts heeft de weigering van koningin Wilhelmina om generaal Snijders in mei 1918 te ontslaan belangrijke gevolgen gehad. Nadat minister De Jonge op 9 september 1918 was afgetreden werd hij enige tijd later benoemd tot voorzitter van een commissie, die was ingesteld om de relletjes, die eind oktober onder de militairen in de Harskamp hadden plaats gevonden te onderzoeken. Op 5 november, de dag waarop Mr. P.J. Troelstra, de in de Tweede Kamer der Staten-Generaal leider van de SDAP het ontslag van generaal Snijders eiste, wat hem de volgende dag werd gegeven, maakte de socialist K. ter Laan de opmerking dat het niet aanging De Jonge voorzitter van de desbetreffende commissie te maken, omdat deze mede verantwoordelijkheid voor de toestanden, die tot de ongeregeldheden hadden geleid.
Op 7 november echter deelde Troelstra mee dat er in de Kamer een ernstig en hardnekkig gerucht de ronde deed dat men oud-minister De Jonge met de hierboven vermelde kritiek onrecht deed omdat wanneer deze '. . . zijn zin had gehad, reeds enkele weken vóór de verkiezingen die opperbevelhebber zou zijn ontslagen en dat de vorige Regeering zich met dat ontslag zou hebben vereenigd; dat het ontslag ter teekening aan de Koningin is voorgelegd, maar de Koningin zou hebben geweigerd te teekenen, waarin tenslotte de Regeering zou hebben berust, om redenen, ontleend aan verschillende omstandigheden. Ik acht de zaak van zoo groot belang èn om de

handhaving van ons parlementair stelsel, èn om bekend te zijn met de verschillende stroomingen, ook op militair gebied, welke hier in hooge kringen bestaan en met den hoek, waarin die verschillende stroomingen haar oorsprong nemen, dat ik mij, nog voordat de Regeering aan het woord komt, veroorloof aan de Regeering te vragen omtrent deze zaak opheldering te geven.'[21]
Op 8 november heeft Jhr. De Geer, toen kamerlid, later minister-president Troelstra er aan herinnerd dat deze in 1901 toen minister Eland was afgetreden, omdat een amendement in de militiewet, dat hij onaannemelijk had verklaard was aangenomen gesuggereerd had dat de Koningin op deze onaannemelijkheidsverklaring invloed had uitgeoefend de toenmalige voorzitter van de Kamer Troelstra met de volgende woorden had gewaarschuwd: 'Ik wensch den geachten interpellant in herinnering te brengen, dat ik geenerlei debat kan toelaten over tusschenkomst van de Kroon of het Hoofd van Staat.'[22]
Troelstra in zijn befaamde rede van 12 november, waarin hij aankondigt dat de Regeering niet meer het recht tot regeren heeft en a.s. Zondag op het congres der moderne arbeidersbeweging nader zal worden beslist wat daaruit direct en practisch voortvloeit begint hij over het conflict tussen De Jonge en Snijders uit te wijden, waarbij hij opmerkt: 'En nu moeten wij vernemen - de schuld laat ik voor wien dan ook - dat hier van de persoon van de Koningin en van haar omgeving een invloed uitgaat indruischend tegen den geest die er heerscht bij de groote massa van het Nederlandsche volk, een militaire invloed, een steunen van stelsels en van een geest, welke o.a. aansprakelijk zijn voor de vreeselijke en treurige gebeurtenissen, die wij bij deze interpellatie hebben moeten behandelen . . . wij meenden hier geen militaristische Regeering te hebben. Maar wanneer in dezen tijd onthuld wordt, dat hier krachten aan het werk zijn van militaristischen aard, krachten, die wij niet kunnen controleren, die werken achter de schermen, dan krijgt het Nederlandsche Volk en moet ook krijgen een gevoel, dat het niet meer zeker is, dat hier in een anderen vorm en onder een anderen naam dezelfde krachten, die in naburige Rijken hebben moeten wijken voor het zelfbeschikkingsrecht van het volk werkzaam zijn.'[23]
En inderdaad het was niet zeker, want het grootste deel van het Nederlandse volk wenste de monarchie te handhaven. Echter, de weigering van de koningin om in mei 1918 generaal Snijders te ontslaan heeft wel een ernstige crisis veroorzaakt.
Ook de opvattingen van de Opperbevelhebber dat het Nederlandse leger slechts preventieve waarde had, maar niet tot een duurzame tegenstand in staat was zijn niet zonder gevolg geweest. Daarentegen kan men, zoals De Jonge dat doet, stellen dat een leger slechts preventieve waarde heeft als het ook een redelijke gevechtswaarde heeft. Zoals uit het voorgaande is gebleken ben ik het in zoverre met generaal Snijders eens dat aan ons leger in 1918 teveel ontbrak om op een hardnekkige verdediging te kunnen rekenen. Maar dat geldt zeker niet voor de periode 1914-1916. En de opperbevelhebber had in 1918 behoren te zeggen dat op dat ogenblik op een succesvolle niet mocht worden gerekend, maar dat wanneer na enige tijd over voldoende materiaal zou worden beschikt, een duurzame verdediging tot de mogelijkheden zou behoren. Hij had zelfs de regering kunnen adviseren tijdelijk concessies te doen totdat in de meest dringende tekortkomingen was voorzien.
Generaal Snijders heeft zich in het interbellum krachtig ingezet voor de versterking van de Nederlandse strijdkrachten. Echter een generaal, die een verdediging doelloos noemt of deze, zoals later in zijn nota's, vruchteloos noemt beïnvloedt - ook al komen deze geschriften niet in het openbaar - toch in zekere mate de publieke opinie, zeker de Nederlandse, die toch al kritisch ten opzichte van de strijdkrachten staat. De in het interbellum veel gehoorde mening dat Nederland eenzijdig moest ontwapenen, omdat een verdediging onmogelijk was vindt, steun in een generaal, die tijdens zijn opperbevelhebbersschap geen vertrouwen in het weerstandsvermogen van zijn troepen heeft. Niet dat dit de enige oorzaak is geweest van de krachtige antimilitaristische stroming

in Nederland in de periode tussen de beide wereldoorlogen. Het is ook zeker niet de hoofdoorzaak. Maar hoe men ook probeert een zeker defaitisme van de militaire leiding geheim te houden, een zekere uitstraling kan niet worden voorkomen.

Noten:

1. National Archives and Record Services, Washington, D.C., U.S.A., Modern Military Headquarters Branch, Captured German Documents Section, Von Schlieffen Papers microfilms rollnr. 3 Document 32, l. Bij een bezoek aan het Bundesarchiv-Militärarchiv te Freiburg (im Breisgau in 1982, waar nu weer de originelen van de 'Von Schlieffen Papers berusten bleek dat de 'Schlussbesprechung' van de stafoefening, waaraan dit citaat is ontleend, daar niet aanwezig was. Derhalve heb ik een copie van de desbetreffende microfilm van de National Archives and Record Services aangekocht en deze aan de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf te 's-Gravenhage, geschonken. Door deze instantie werden hiervan fotocopieën gemaakt, die door mij op 23 augustus 1985 tijdens het Xe colloquium van de Internationale Commissie voor Militaire Geschiedenis aan de directeur van het Bundesarchiv-Militärarchiv werden overhandigd.
2. G. Ritter, Der Schlieffenplan, Kritik einer Mythos (München, 1956) 148.
3. Memorie van kapitein M.D.A. Forbes Wels dd. 2 november 1905. Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage. Archief Generale Staf (GS) omslagnr. 242.
4. Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919. Derde periode 1899. C. Smit ed. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie (RGP) (8 dln.; 's-Gravenhage, 1957-1974) (RGP nr. 128) stuknr. 69.
5. RGP nr. 128, stuknr. 70.
6. E. von Moltke, H. von Moltke, Erinnerungen, Briefe Dokumente 1877-1916 (Stuttgart, 1922).
7. Ritter, 181-188.
8. RGP nr. 116, stuknr. 523.
9. RGP nr. 109, stuknr. 321.
10. RGP nr. 109, stuknr. 322.
11. W.E. van Popta, 'Hoogst ernstige schending der Onzijdigheid', Mars et Historia, XVI (1982) 113-114.
12. RGP nr. 137, stuknr. 24.
13. C. Smit, Nederland in de Eerste Wereldoorlog (3 dln.; Groningen, 1971-1972) III, 32-33.
14. E. Ludendorff, Meine Kriegserinnerungen (Berlijn, 1919) 190.
15. RGP nr. 116, stuknr. 1.
16. RGP nr. 116, stuknr. 10.
17. RGP nr. 116, stuknr. 15.
18. S.L. van der Wal, Herinneringen van Jhr. Mr. B.C. de Jonge (Uitgave van het Historisch Genootschap Utrecht, 1968) 40-46.
19. RGP nr. 116, stuknr. 523.
20. ibidem.
21. Verslag van de handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, gedurende het zittingsjaar 1918-1919, 305.
22. ibidem 323-324.
23. ibidem 341-349.

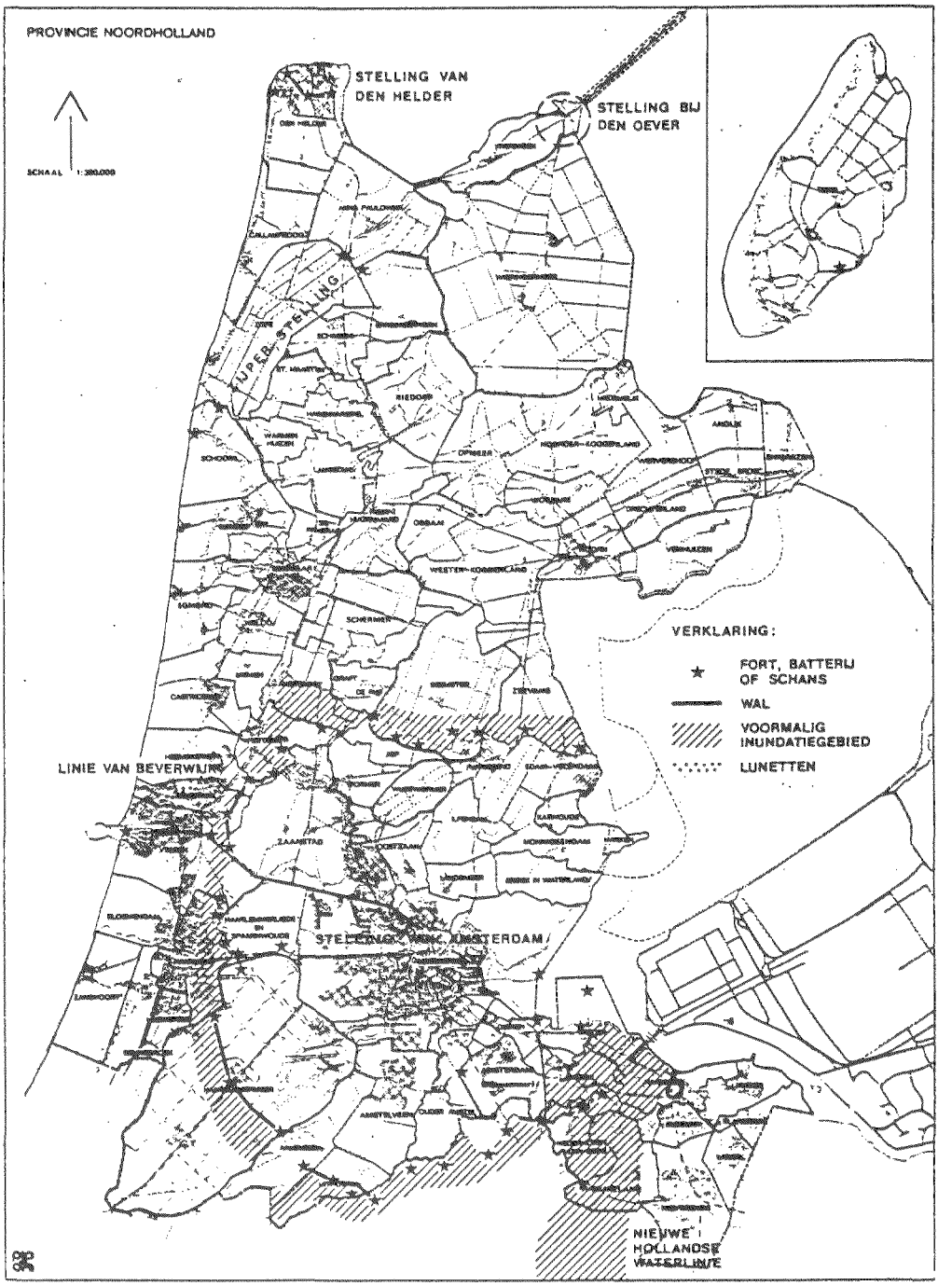
J. NUIS

Permanente versterkingbouw in Noord-Holland beschermd

In Noord-Holland zijn in de periode 1915-1940 belangwekkende onroerende objecten van permanente versterkingbouw tot stand gekomen, omdat die provincie aan de kust grenst, maar ook omdat het één van de dichtsbevolkte en economisch meest dynamische gebieden van Nederland betreft. Goed bewaarde versterkingen zijn er nog in de Stelling bij Den Oever, de Stelling van Den Helder (inclusief Texel) en delen van de Vesting Holland.

In de moderne oorlogvoering vanuit de lucht en de bewegingsoorlog te land spelen permanente verdedigingswerken geen rol van betekenis meer. De periode van de 20ste eeuw kan derhalve als het sluitstuk van de geschiedenis van de permanente vesting-

VOORMALIGE LINIëN EN STELLINGEN IN NOORD-HOLLAND

bouw worden gezien. Tijdens een onderzoek van de Provincie Noord-Holland bleek hoe vrij er in de afgelopen decennia met de bronnen van deze geschiedenis is omgegaan, met als gevolg dat zeer veel verloren is gegaan. Echter bleek ook, dat een belangrijk gedeelte van de overgebleven permanente versterkingen in Noord-Holland ligt. Hoewel in feite uit de periode na 1915 tamelijk weinig is overgebleven, is het echter toch nog juist mogelijk om via monumentenbescherming een samenhangend beeld van de architectuurgeschiedenis, de cultuurgeschiedenis en de architectuur van de permanente versterkingbouw van na 1915 te geven.
Dit alles heeft ertoe geleid dat de Provincie Noord-Holland besloten heeft een aantal van de bedoelde objecten te beschermen ex artikel 6 van de provinciale monumentenverordening. Vrijwel al deze thans beschermde complexen en zelfstandige gebouwen zijn zeldzame historische objecten geworden. De beschermde objecten betreffen alle voormalige militaire verdedigingswerken op Nederlands gezag in de periode 1915 - mei 1940 gebouwd. Om historische redenen zou eigenlijk ook nagegaan moeten worden of de betonnen verdedigingswerken uit de Tweede Wereldoorlog, gebouwd door de bezetters, niet op dezelfde gronden te zijner tijd beschermd zouden moeten worden.

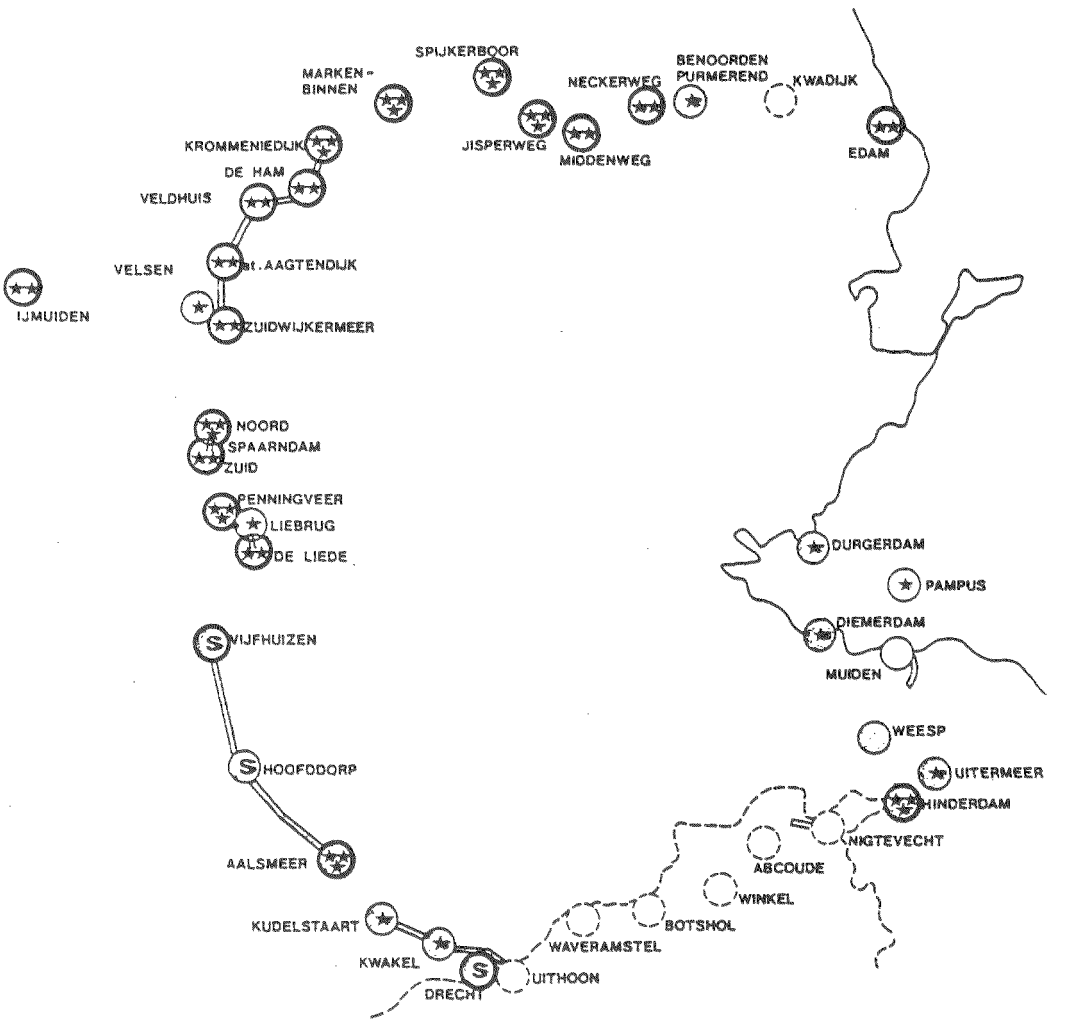
De beschermde objecten zijn de verdedigingswerken, gelegen te:

1. Texel - Den Hoorn, Witteweg, driesprong Rommelpot-Oudeweg, onderdeel van Stelling Den Helder, Batterij Den Hoorn, gebouwd in de jaren '20.
2. Den Helder - Huisduinen, oost en zuidoost van Fort Kijkduin, onderdeel van Stelling Den Helder, Batterij Helsdiep, gebouwd tussen 1916 en eind jaren '20.
3. Wieringen - Den Oever, Afsluitdijk, Stelling van Den Oever, gebouwd omstreeks 1933.
4. Haarlemmermeer, liniedijk (nabij autoweg Amsterdam - Rotterdam), Vesting Holland, III Westfront, Groep Haarlem, gebouwd in 1934 en 1937.
5. Velsen, Zijkanaal B, Vesting Holland, III Westfront, Groep Haarlem, 1934.
6. Muiden, Vesting Holland, I Oostfront, Groep Naarden
   - Weg naar Naarden, Muiden Oost, 1931
   - Weesperbinnenweg, Muiden West, 1931
   - Richting Muiderberg, Hakkelaarsbrug Noord, 1931
   - De Goog, Hakkelaarsbrug Zuid, 1939-40.
7. Weesp, Vesting Holland, I Oostfront, Groep Naarden
   - Kreugerlaan, Keverdijk, 1932
   - bij Keverdijk, 1939-40
   - Heintjesrak- en Broekerpolder, 1939-40.

Met betrekking tot de Stelling van Amsterdam hebben Gedeputeerde Staten van Noord-Holland een ontwerp-nota opgesteld over een wenselijk beleid ten aanzien van de forten die deel uitmaken van die stelling. Doel van de nota is aan te geven hoe bepaald gebruik, dat de landschappelijke, ecologische, recreatieve, historisch-monumentale en/of industrieel-archeologische waarden van de forten teniet doet, kan worden voorkomen. Aanleiding tot de nota is de verwachting dat de rijksoverheid binnen afzienbare tijd voormalige militaire werken zal afstoten en de ervaring eind '70-jaren rond de verkoop van Fort Velsen. Omdat de vraagprijs voor de provincie Noord-Holland en voor de gemeente Beverwijk te hoog was, heeft de Dienst der Domeinen dit fort via de vrije verkoop verkocht aan een particulier, die het mede voor bedrijfsdoeleinden gedeeltelijk gesloopt heeft.

De Stelling van Amsterdam is aangelegd in de periode 1880-1914. De stelling is een waterlinie en heeft een lengte van 135 km, waarin 42 verdedigingswerken (forten) en 2 vestingsteden zijn opgenomen. Een aantal forten is met elkaar verbonden door middel van een liniewal. De afstand van de verdedigingslijn tot de stad bedroeg ongeveer 20 km, waardoor Amsterdam gevrijwaard kon

DE TOEKOMSTIGE ONTWIKKELINGSMOGELIJKHEDEN VAN DE STELLING VAN AMSTERDAM
UIT ECOLOGISCH OOGPUNT

VERKLARING

behouden en versterken van ecologische aspecten van liniewallen

,, ,, ,, ,, forten

uit natuurbeschermingsoogpunt aankoopwaardige forten

gebruik van gebouwen en eventueel glacis en voorterrein mogelijk, waarbij natuuraspecten richtinggevend zijn ; forteiland zoveel mogelijk ontzien

idem, maar forteiland behoeft niet te worden ontzien

verdergaande inrichting is mogelijk in combinatie met natuurgericht beheer

S ecologische functie in combinatie met (stedelijke) dagrecreatie mogelijk, bijv. wendelmogelijkheden

blijven van artillerie- en mortiervuur, een sterk toegenomen bevolking kon opnemen, er ruimte was voor het vee en er voldoende grond was om turf te kunnen winnen als brandstof. De stelling werd in staat geacht een belegering van 9 maanden vol te houden en werd destijds beschouwd als het grootste en machtigste verdedigingswerk in Europa. De hoofdverdedigingslijn liep van Edam over Zuid-Beemster naar Marken-Binnen; vandaar voorbij Krommenie in zuidelijke richting, oostelijk langs Heemskerk, Beverwijk en over Velsen naar Spaarndam. Van Spaarndam liep de lijn langs het Spaarne naar Vijfhuizen en dwars door de Haarlemmermeer naar Aalsmeer om vandaar door Uithoorn via Abcoude en Nigtevecht zijn weg te vervolgen langs Weesp, om in Muiden te eindigen. Aan de monding van het IJ lag bij Durgerdam en Diemerdam een kustbatterij, het forteiland Pampus was de wachter in het IJ. Het kustfort IJmuiden beschermde de havenmond van het Noordzeekanaal.

Gedeputeerde Staten zijn van mening dat de Stelling van Amsterdam als één groot vestingwerk een uniek en indrukwekkend voorbeeld van hoge militair-historische waarde is. Ook is typerend dat de forten door hun beplanting elementen zijn in verschillende landschapstypen: ten noorden van Amsterdam liggen forten in het veenlandschap, langs de rand van droogmakerijen aan ringdijken, ten westen van Amsterdam raakt de stelling het strandwallen- en strandvlaktenlandschap, de Haarlemmermeerpolder wordt doorkruisd door de Geniedijk en ten zuid-oosten van Amsterdam liggen forten in het rivierenlandschap van Amstel, Gein, Gaasp en Vecht. Op de forten komen nog verschillende bijzondere planten voor, die zeldzaam zijn in het agrarisch cultuurlandschap, terwijl de broedvogelgemeenschap van veel vestingwerken bestaat uit een groot aantal soorten als gevolg van de aanwezigheid van verschillende biotopen, de variatie in structuur en leeftijd van de begroeiïng, de ligging in een open agrarisch gebied en de heersende rust.
Gelet op al deze aspecten vinden Gedeputeerden dat met kracht moet worden gestreefd naar het behoud ervan en dat prioriteit moet worden gegeven aan het behoud en de ontwikkeling van de cultuurhistorische en natuurlijke situatie, waar mogelijk gecombineerd met een nuttig gebruik van de stelling. Het behoud van de stelling is in hoge mate afhankelijk van een juiste regeling voor bestemming en gebruik. In de ontwerp-nota wordt per onderdeel van de stelling een uitgebreide beschrijving van de situatie gegeven en een gewenste gebruiksmogelijkheid aangegeven. De cultuurhistorische waarde kan daarbij beschermd worden door de Stelling van Amsterdam in beginsel onder bescherming van de Monumentenwet te brengen, terwijl de onderdelen die een ecologische en landschappelijke waarde hebben, eigendom zouden moeten worden van een natuurbeschermingsinstantie of een recreatieschap. Ook kunnen recreatieve voorzieningen worden ingericht, waarbij het particulier initiatief kan worden betrokken.

Het lijkt mij zeer nuttig dat de leden van onze vereniging van dit zeer loffelijke streven van de provincie Noord-Holland op de hoogte raken. Ook dit is een facet van de militaire historie, namelijk het in bescherming nemen van objecten ervan. Een initiatief, dat navolging verdient bij andere provincies.

Gegevens voor dit artikel zijn grotendeels ontleend aan publicaties van de provincie Noord-Holland.

Noot van de redactie:

Geïnteresseerden wijzen wij op de aankondiging:
Studiedag betonnen verdedigingswerken uit de 20ste eeuw elders in dit nummer.

Persbericht

Sinds 1980 hanteert het Provinciaal Bestuur van Noord-Holland een monumentenverordening. Op grond van deze verordening zijn onlangs een aantal voormalige militaire verdedigingswerken uit de periode 1915-1940, geconstrueerd van gewapend beton, op de provinciale monumentenlijst geplaatst.
Voor monumentenzorg is het beschermen van betonnen verdedigingwerken tot dusverre een ongebruikelijk thema. De beschermingsmaatregel van Provincie Noord-Holland heeft dan ook bij velen, binnen en buiten deze regio, interesse gewekt. De media lieten zich in hun belangstelling niet onbetuigd. Zo werd aan het onderwerp nog op 14 januari 1987 in het NOS-programma Van Gewest tot Gewest aandacht besteed.

Om de mogelijkheid te hebben informeel met een aantal geïnteresseerden uit de monumentenzorg, de politiek e.d. over bescherming van 20ste eeuwse gewapend betonnen verdedigingwerken van gedachten te kunnen wisselen, organiseert Provincie Noord-Holland, in samenwerking met de Stichting Menno van Coehoorn, op 11 maart 1987 een studiedag onder de titel:
'Betonnen verdedigingwerken uit de 20ste eeuw: een nieuwe opgave voor monumentenzorg?'.
Deze studiedag zal plaats vinden in de voormalige kazerne, thans gemeenteraadszaal, te Muiden.

De studiedag zal worden geopend door de heer Kuiper, burgemeester van Muiden.
Daarna is het woord aan de dagvoorzitter, gedeputeerde J.K. Alma (portefeuillehouder voor o.a. monumentenzorg).
Over de uitgangspunten voor de bescherming van gewapend betonnen verdedigingswerken zal drs. H.P.G. de Boer (bureau monumentenzorg provinciale griffie Noord-Holland) spreken.
Vanuit de Stichting Menno van Coehoorn zal een spreker ingaan op de samenhang tussen militair-historische objecten en architectonisch/stedebouwkundige en landschappelijke aspecten.
Een betondeskundige zal het woord voeren over typering van beton uit de periode 1915-1945 en de manier waarop voorkomende betonschade kan worden gerepareerd.
Tenslotte zal de heer drs. P. Nijhof (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) spreken over het belang van de bescherming van een selectie 20ste eeuwse verdedigingwerken in Nederland.

In de studiedag zal verder worden geprogrammeerd een lunch met aansluitend korte middagexcursie (2½ uur) naar enkele gewapend betonnen verdedigingwerken in de buurt van Muiden. Ongeveer 16.30 uur zal de studiedag worden beëindigd.
Het ligt in de bedoeling de lezingen en de registratie van de gedachtenwisseling te bundelen in een gedrukt verslag om zodoende de reikwijdte van de studiedag te kunnen vergroten.

Verdere inlichtingen over de studiedag kunnen worden ingewonnen bij H.P.G. de Boer of mevrouw M.M. Grosmann, bureau monumentenzorg van de provinciale griffie Noord-Holland, te Haarlem, telefoon (023) 163095, 163096, 169933.

B.C. CATS, AFDELING MILITAIRE EMBLEMEN

NIET INGEVOERDE BARETEMBLEMEN

Toen in 1945 de wederopbouw der Koninklijke Landmacht ter hand werd genomen werd uit economische overwegingen voor het Britse legeruniform (battle dress en service dress) als veld- en dagelijks tenue gekozen. Immers dit uniform was reeds in 1940 voor de naar Engeland uitgeweken militairen der KL ingevoerd en in 1945 in de Britse en Canadese magazijnen voor handen, zij het met mate.
Als hoofddeksel werd bij dit uniform door officieren en adjudanten-onderofficier een platte pet gedragen en door de overigen een veldmuts, die vanaf 1943 werd vervangen door de baret. Als embleem hierop de Nederlandse leeuw uit het rijkswapen, staande op een banderol met het woord NEDERLAND (voor opperofficieren geborduurd van gouddraad, voor hoofdofficieren van verguld metaal, voor sub-alterne officieren en aoon/vaandrigs/kornetten van bronskleurig metaal en voor de overige militairen van koper). Op de baret diende deze leeuw te worden gedragen op een ovaal van oranje stof ter hoogte van het linkeroog.

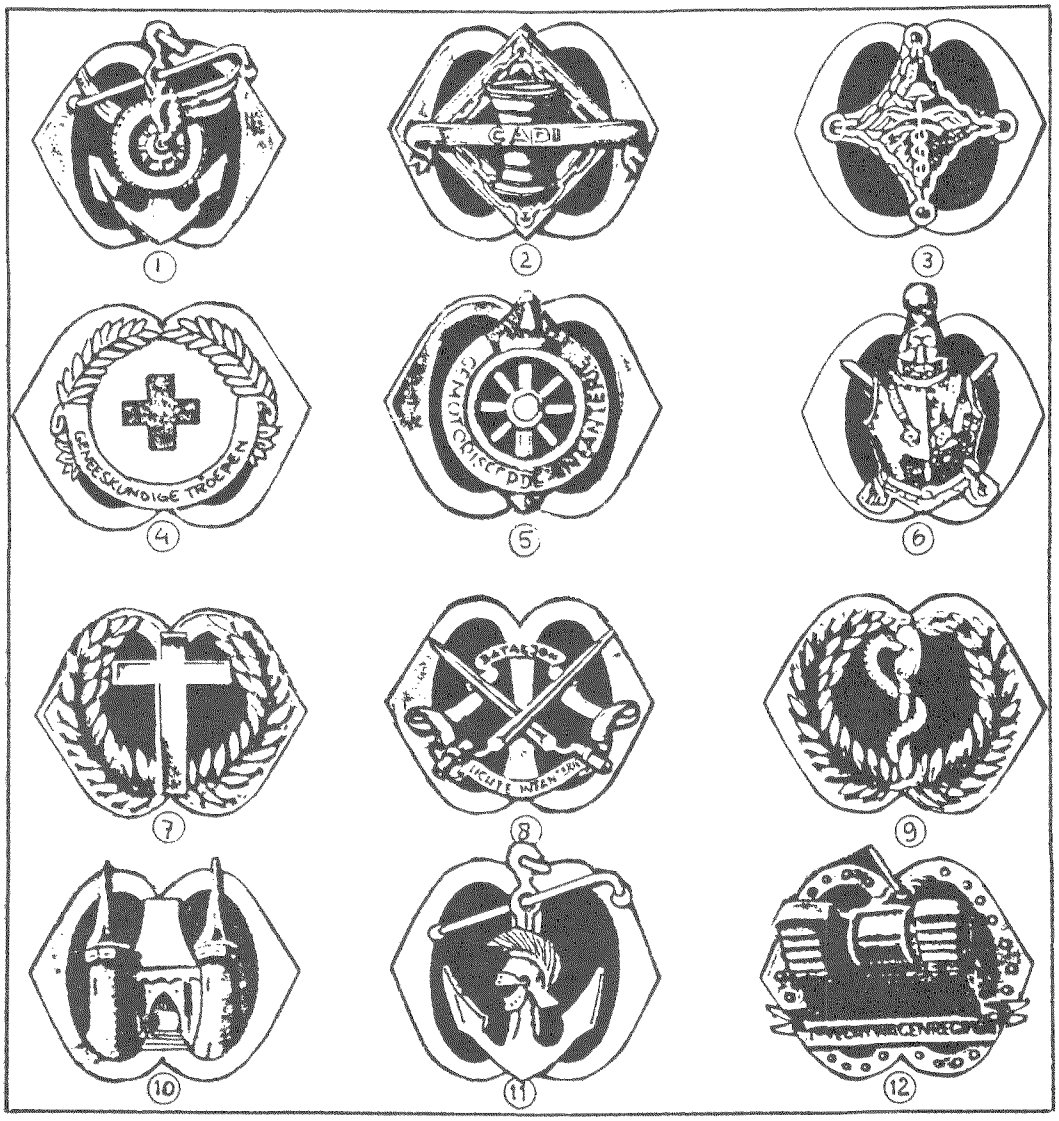
In 1945 werd een uniformcommissie ingesteld die o.a. opdracht kreeg de Brits ogende onderscheidingstekenen te vervangen door distinctieven die meer aansloten op de vooroorlogse traditie van de KL. Zitting in deze commissie had de kapitein der genie G.J.J.M. Lohmeijer, die als artistiek ingesteld man reeds was aangevangen met het ontwerpen van een aantal emblemen. Samen met de heer F.J.H.Th. Smits van het Kabinet van de Minister van Oorlog, die als adviseurontwerper aan de commissie werd toegevoegd, werden in 1945-46 een groot aantal baret- en schouderemblemen ontworpen, waarvan de meesten bij Ministeriële Beschikking van 9 november 1946 nr. 920 werden ingevoerd.
De baretemblemen waren allen geplaatst op een gestyleerde W (van Wilhelmina) welke letter aan de bovenkant was gesloten en de vorm van een gesp had. Hierdoor werden de baretemblemen al spoedig baretgespen genoemd. Op de modelkaart in kleur die als bijlage I bij de MB was gevoegd werden 30 baretgespen ingevoerd, waarvan er later successievelijk weer enigen zijn vervallen. Deze baretemblemen zijn allen min of meer bekend. Niet bekend zijn echter de ontwerpen die indertijd op de tekentafel van de ontwerpers ontstonden, doch niet de instemming van de uniformcommissie of de goedkeuring van de minister kregen.

Er van uitgaande dat deze nimmer ingevoerde ontwerpen de belangstelling zullen hebben van onze leden brachten we een bezoek aan dhr. Smits senior te Voorburg alwaar wij in zijn omvangrijk archief mochten rondneuzen. Dankzij zijn medewerking en met zijn toestemming publiceren wij hierbij een 10-tal ontwerpen alsmede de reden waarom deze nimmer daadwerkelijk zijn ingevoerd:

nr. 1: het oorspronkelijke embleem van de aan- en afvoertroepen bevatte behalve het gevleugelde wiel tevens een anker. Dit anker stond voor het varend gedeelte, de vaartuigendienst;

nr. 2: de Cantinedienst voert vanaf 1945 een eigen vignet bestaande uit een ruit met horizontale balk (werd door de eerste commandant res. majoor van Kampen ontworpen). Dit vignet is terug te vinden op het ontwerpbaretembleem van de CADI. Aangezien de cadi een onderdeel is van de intendance waren er schakels in het ontwerp opgenomen alsmede een drinkbeker. Het is echter nimmer tot de invoering van een eigen baretembleem gekomen omdat de cantinedienst althans bij het legerkorps wordt verricht door de intendance;

nr. 3: voor het directoraat aanschaffingen, de materieelaankoopafdeling van de

NIET INGEVOERDE BARETEMBLEMEN

1. Aan- en afvoertroepen
2. Cantinedienst
3. Directoraat aanschaffingen
4. Geneeskundige troepen
5. Gemotoriseerde infanterie
6. Kurassiers
7. Legerpredikanten en aalmoezeniers
8. Lichte infanteriebataljons
9. Officieren van gezondheid, tandartsen en apothekers
10. Plaatselijke staf
11. Pontonniers
12. 1e Vechtwagenregiment

toenmalige kwartiermeester- generaal, werd een baretembleem ontworpen met een zgn. caduceus, de gevleugelde door slangen omwonden Mercuriusstaf dat het symbool voor de handel is. Het embleem ging niet door en de militairen van het directoraat aanschaffingen droegen de emblemen van hun oorspronkelijke wapen of dienstvak;

nr. 4: het oorspronkelijke embleem van de geneeskundige troepen, rood kruis op rond, wit schild werd in het aanvankelijke baretembleem opgenomen. In deze vorm was het echter te bewerkelijk bij de aanmaak;

nr. 5: hoewel het nog jaren heeft geduurd alvorens de Nederlandse infanterie volledig was gemotoriseerd werd er in 1946 toch reeds een embleem voor ontworpen. Toen de motorisatie van de infanterie uiteindelijk plaats vond bleven de emblemen van de bestaande infanterieregimenten gehandhaafd;

nr. 6: aangezien de kurassiers vroeger dezelfde taak hadden als de tankeenheden thans werd overwogen deze benaming alsmede een borstkuras met helm op gekruiste sabels als embleem in te voeren. De tankeenheden deden echter pas in 1951-52 hun intreden in de KL en toen was Sint Joris reeds als embleem voor de gehele cavalerie aangenomen;

nr. 7: dit ontwerp was gebaseerd op de vooroorlogse kraagemblemen van legerpredikanten en aalmoezeniers. Aangezien dit embleem te bewerkelijk en dus te kostbaar werd is het gewijzigd in een gestyleerd kruis zonder lauwertakken;

nr. 8: lichte infanteriebataljons hadden geen ondersteuningswapens. De bestaande lichte infanteriebataljons werden echter in Indië omgevormd tot gevechtsbataljons waardoor dit embleem geen recht van bestaan meer had;

nr. 9: als nr. 7 en te arbeidsintensief in aanmaak. Bij het uiteindelijke ingevoerde embleem voor officieren van gezondheid, tandartsen en apothekers lagen de lauwertakken op de gesp;

nr. 10: tot de Plaatselijke staf, opgericht in 1815, behoorden in 1940 nog 13 kapitein- en luitenant-adjudanten waarvan er 4 na 1945 in de KL terugkeerden. Hoewel het voor hen ontworpen baretembleem de instellingsbeschikking haalde en staat afgebeeld op de hierbij behorende modelkaart is het toendertijd *niet* aangemaakt. Reeds vóór dit had plaatsgevonden bepaalde de minister in zijn beschikking van 29 november 1947 dat het embleem was vervallen en dat de officieren die gerechtigd waren tot het dragen van dit embleem in plaats hiervan het algemene infanterie-embleem moesten dragen;

nr. 11: in het ontwerp-pontonniersembleem ontbrak het touw op de binnenrand van de gesp, alsmede de achtergrond van golven;

nr. 12: de tegenstanders van een op te richten regiment kurassiers dachten aan een vechtwagenregiment met dit baretembleem. Zoals bekend is werd het geen van beiden.

Van de oorspronkelijke 30 baretgespen zijn door opheffing van regimenten en korpsen enigen vervallen, terwijl later nieuwe baretemblemen zijn ingevoerd; thans worden er 36 verschillende baretgespen bij de KL gedragen terwijl een nieuwe voor de islamitische geestelijke verzorger is te verwachten.

Over deze materie verscheen in 1968 een boekwerkje getiteld: 'De wapenemblemen van het Nederlandse leger'. Aangezien dit boekje thans niet meer geheel actueel is, is recentelijk een nieuw overzicht samengesteld waarin de actuele en vervallen baretgespen van de KL worden afgebeeld en beschreven alsmede de ondergrond in combinatie waarmee het embleem wordt/werd gedragen. Bovendien zijn in dit overzicht de variaties vermeld die zijn ontstaan omdat de emblemen vaak bij verschillende fabrikanten werden vervaardigd.

Het overzicht van de baretemblemen is verkrijgbaar op de ruilbeurzen van de SMV (aankondiging elders in dit blad) voor de prijs van *f* 10,--.

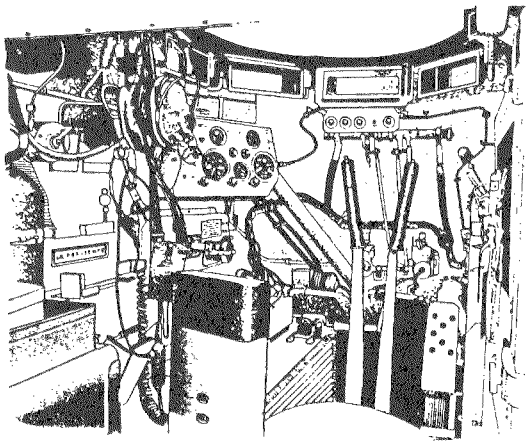
Het kan ook aan U worden toegezonden maar dan komen er wel *f* 3,-- verzendkosten bij.

L. BLIJLEVEN

M113

Het gepantserde personeelvoertuig M113 wordt gebruikt door de legers van meer dan dertig verschillende landen, waaronder dat van de Verenigde Staten. Er zijn in de laatste twintig jaar meer dan 50.000 exemplaren gebouwd in meer dan 150 varianten.

De ontwerpfase van de M113 begon in 1956 toen de US Army behoefte kreeg aan een nieuw GPV (Gepantserd Personeel Voertuig) dat goedkoper en lichter moest zijn dan de toen in gebruik zijnde M59 en M75 voertuigen. Als gevolg hiervan werden evaluatiestudies gedaan op een tweetal ontwerpen, namelijk de T113 welke een aluminium constructie was, en de T117, een stalen constructie.
Na de Koreaanse oorlog had de vraag naar aluminium een dieptepunt bereikt en fabrikanten waren koortsachtig op zoek naar nieuwe toepassingsmogelijkheden voor dit metaal. Omstreeks dezelfde tijd kwam de US Army tot de conclusie dat militaire uitrusting door de lucht vervoerd moest kunnen worden. Als direct gevolg hiervan en van het feit dat de T113 lichter was dan de T117, werd besloten het nieuwe GPV van aluminium te bouwen. Het gewichtsverschil was slechts een van de factoren welke de uiteindelijke keus bepaalden, want aluminium bepantsering moest voor een zelfde bescherming drie maal zo dik zijn als stalen bepantsering. De aluminium romp was echter sterker, waardoor de constructie van de romp lichter kon worden uitgevoerd en een betere indeling van het interieur mogelijk was. Ondanks de hoge kosten van het metaal werd de M113 het eerste aluminium gepantserde personeelvoertuig dat in serie gebouwd werd. De 35 mm dikke bepantsering biedt echter slechts bescherming tegen granaatscherven en vuur van handvuurwapens.
Toen het T117 concept werd verworpen, werd het ontwikkelingswerk voortgezet met de T113, hetgeen leidde tot de T113E1 welke in 1960 in serieproductie werd genomen als de M113. De ontwikkelingen gingen uiteraard verder en in 1962 volgde een volgend prototype, de T113E2, dat de basis werd voor een met een dieselmotor uitgeruste versie, die in 1964 als de M113A1 van de productielijn kwam.
De oorspronkelijke M113 wordt aangedreven door een Chrysler 75 M benzinemotor met een vermogen van 209 pk. De M113A1 heeft een dieselmotor, General Motors 6V53, model 5063-5299 2 tact V-6 welke een vermogen heeft van 215 pk bij 2800 omw/min. De cilinderinhoud bedraagt 5211 cc.
Alle overbrengingscomponenten zijn bij de M113A1 ondergebracht in het motorcompartiment aan de rechter voorkant van het voertuig. De complete krachtbron omvat de motor, versnellingsbak, reductiebak, differentieel en de cardanassen. De drie-versnellingsbak en de reductiebak zorgen voor zes versnellingen vooruit en een achteruit. Een schuimblus installatie in het motorcompartiment geeft bescherming tegen oververhitting of brand. Twee in serie geschakelde en door een generator gevoede 12 volts accu's leveren de benodigde electrische energie. Ze zijn rechts achterin het voertuig geplaatst. De brandstoftank bevindt zich links achterin.
Behalve aan de commandant en de bestuurder biedt de M113 plaats aan 10 man of 6½ m3 vracht. De bestuurder zit links voorin. Hij heeft een uitstekend uitzicht door vier periscopen welke in een halve cirkel om het luik zijn geplaatst. Tevens kan infra-rood nacht-zicht apparatuur worden geïnstalleerd. De plaats van de commandant is middenin het voertuig. Hij heeft een volledig draaibare cupola met vijf periscopen.
De infanteristen zitten in twee rijen van vijf

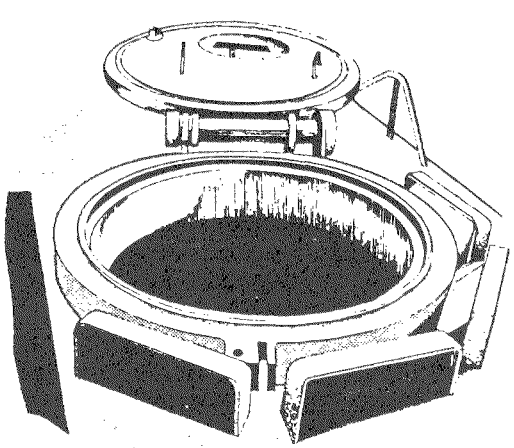
met hun rug tegen de zijwand van het voertuig. Ze kunnen het voertuig snel verlaten door de grote laadklep aan de achterzijde. Indien deze laadklep geblokkeerd is, kan gebruik gemaakt worden van de daarin geplaatste deur of van het grote rechthoekige luik in het dak van het voertuig.
Het torsiestaaf-veringssysteem biedt naast het voordeel van een lager gewicht, ook nog andere voordelen. De tien verende armen waaraan de loopwielen zijn bevestigd, zijn elk aan een afzonderlijke torsiestaaf gemonteerd. De voorste en de achterste armen zijn bovendien versterkt met hydraulische schokbrekers. Ze bieden samen met de grote loopwielen, een uitstekende wegligging.
De rupsen bestaan links en rechts uit resp. 63 en 64 schakels. Ze worden aan de voorkant door de aandrijfwielen aangedreven. In elke schakel is een rubber blok aangebracht, waardoor zowel de greep op de weg verbetert als het lawaai sterk vermindert. De rupsen hebben een normale levensduur van ongeveer 4500 kilometer, doch die kan verlengd worden tot ongeveer 14.000 kilometer. De spanning van de rupsen wordt geregeld met de achteraan geplaatste, hydraulisch werkende spanwielen.

De standaard bewapening van de M113 bestaat uit een enkel 360° draaibaar Browning M-2HB 12,7 mm machinegeweer, dat bediend wordt door de commandant. Zijn dubbeltaak van leiding geven aan de bemanning en tegelijkertijd optreden als schutter van het boordwapen wordt nog extra bemoeilijkt door onvoldoende bescherming. Het luik biedt, wanneer het rechtop is vastgezet, slechts een beperkte bescherming aan de achterzijde. Een verder nadeel is dat het boordwapen niet gebruikt kan worden in gebieden waar NBC-besmetting is.

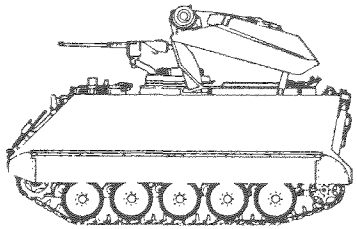
De M113 is volledig amfibisch, zonder dat bepaalde voorbereidingen vereist zijn. De romp is volledig waterdicht. Alle kritische punten, zoals luiken, deuren en de laadklep zijn met rubber strips afgesloten. Aan de voorzijde is een scharnierende boegplaat aangebracht, waarmee het voertuig in het water in de juiste balans wordt gehouden. De aandrijving en de besturing gaan door middel van de rupsen. Twee electrische pompen met een capaciteit van 166 liter per minuut houden het interieur droog.

VARIANTEN

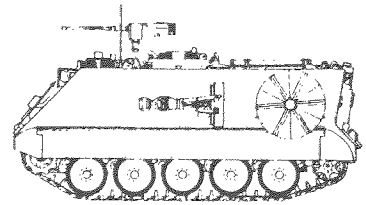
De M113 is wellicht het voertuig waarvan de meeste varianten zijn ontwikkeld, namelijk meer dan 150. Hieronder zijn een aantal versies met verschillende soorten bewapening zoals een 25 mm Oerlikon snelvuurkanon, een 30 mm RARDEN kanon in een Peak- of een Fox-toren, een 76 mm kanon in een Saladin-toren (Australisch), en de Zwitserse Schützen-panzer 63/73 met het Zweedse Hagglunds 20 mm kanon. Tijdens de oorlog in Vietnam werd de bewapening op vele, niet gestandariseerde manieren, aangepast aan de behoefte ter plaatse d.m.v. terugstootloze vuurmonden, granaatwer-

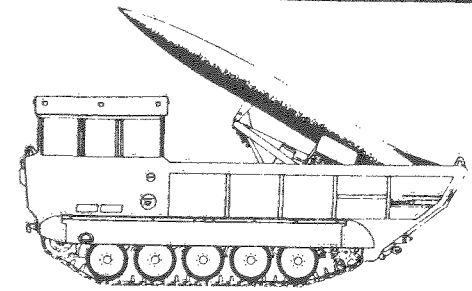
M113 Variants

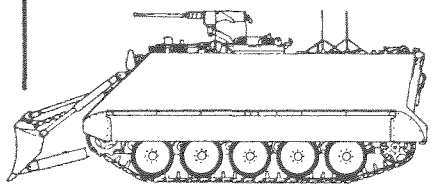
M579 Fitter's Vehicle

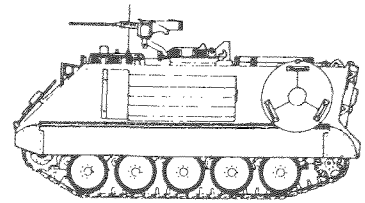
M106

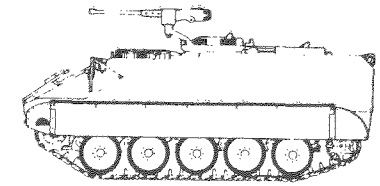
M669 Lance

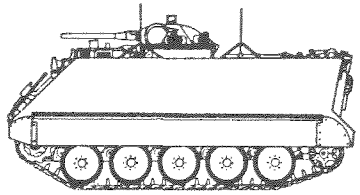
M113 Bulldozer

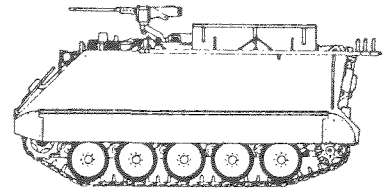
Swiss 120mm

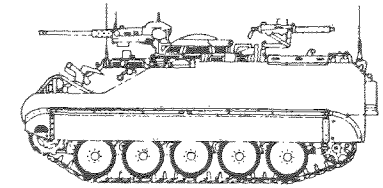
M113 C & R

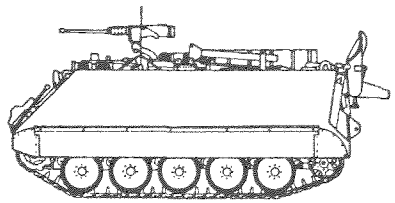
M132 Flamethrower

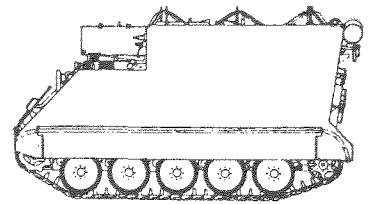
Swiss Feuerleitpanzer

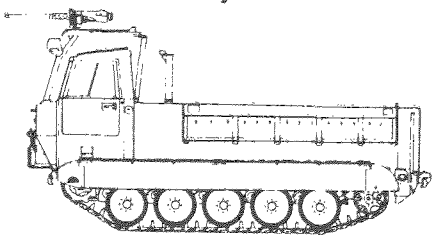
Lynx

XM806E1 Recovery

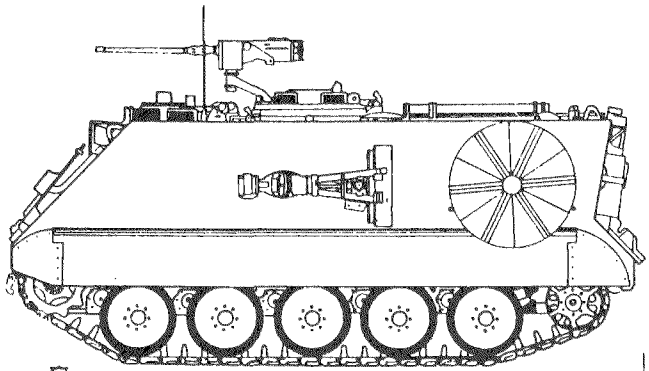

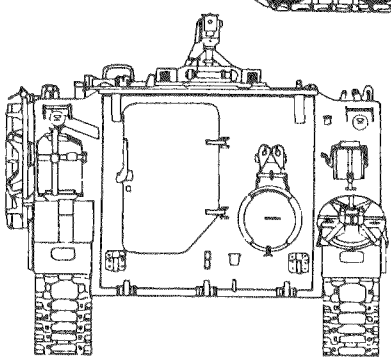
M577A1

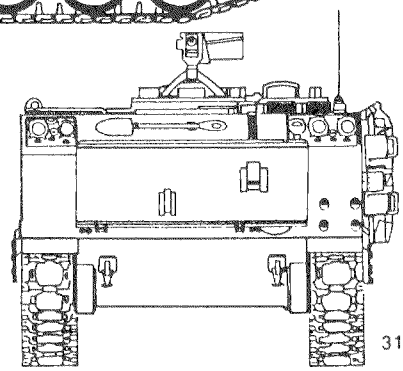

M548

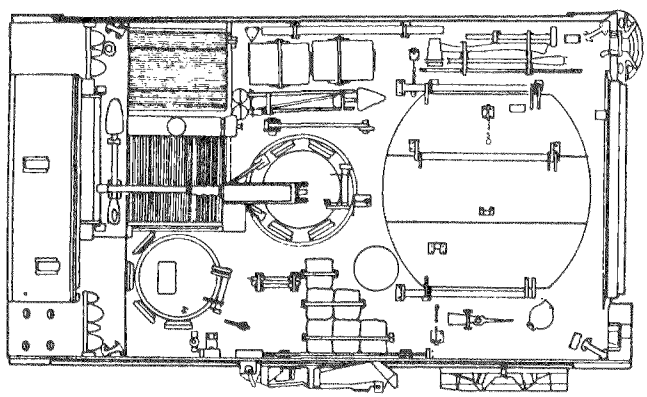
M106

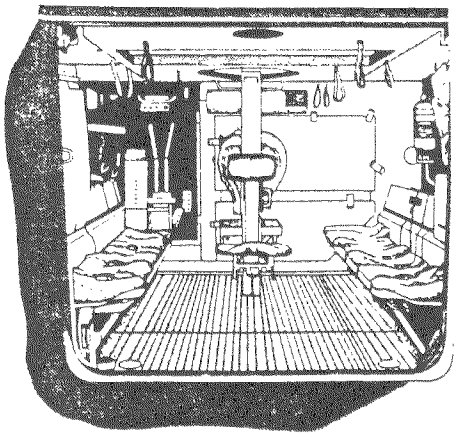

31

pers en extra machinegeweren.
Daarnaast zijn er een aantal 'technische' varianten, zoals de Zwitserse Geniepanzer 63 (M113 voorzien van een bulldozerblad), het M579 genie-voertuig, het M806A1 bergingsvoertuig, en een versie waarmee een circa 9½ meter lange brug kan worden gelegd.
Dan zijn er nog talloze specifieke varianten zoals verschillende mortierdragers (M125A1 met 81 mm mortier, M106A1 met 107 mm mortier en de Zwitserse MwPz-64 met een 120 mm mortier), vuurleidings- en/of radarvoertuigen, het M577A1 commandovoertuig, de M548 vracht-uitvoering en diverse raket-lanceervoertuigen waaronder de M669 Lance-uitvoering.

De verdergaande ontwikkelingen leidden halverwege de jaren zestig tot de M113A1 Product Improved (Verbeterd Product) waaruit vervolgens de XM-765 (welke door Nederland na nog enkele aanpassingen als de YPR-765 in gebruik werd genomen) en de nieuwe Amerikaanse M2 en M3 infanterie- en cavalerie gevechtsvoertuigen werden ontwikkeld.

DOOR NEDERLAND GEBRUIKTE VERSIES

Na uitgebreide beproevingen werden door de Koninklijke Landmacht driehonderd gepantserde voertuigen van de M113-familie besteld. Het betrof de volgende typen:

- M113A1: als gepantserd personeelvoertuig, als voertuig voor gewondentransport en als radarvoertuig
- M113 C & R: Command and Reconnaissance (Commando en Verkenning)
- M106A1: gepantserde 107 mm mortierdrager
- M577A1: gepantserd commandovoertuig.

Later werd daar nog de M669 Lance aan toegevoegd.

M113A1 GEPANTSERD PERSONEELVOERTUIG

Gekozen werd voor de standaard uitvoering, waar slechts een paar kleinigheden aan werden veranderd, zoals het toevoegen van extra verlichting en een zestal rookgranaatwerpers.
Een aantal voertuigen zijn in gebruik bij de Koninklijke Marechaussee, die, behalve bovengenoemde aanpassingen, ook zijn voorzien van een windscherm voor de chauffeur, een zwaailicht en een schijnwerper aan de mitrailleurstandaard. Deze schijnwerper wordt aan drie zijden beschermd door een raamwerk van gaas.

M113A1 GEWONDENTRANSPORT

Uiterlijk dezelfde uitvoering als het personeelvoertuig, echter zonder granaatwerpers en mitrailleurstandaard. In de ruimte voor de inzittenden is een rek geplaatst voor twee NAVO-brancards, daarnaast is er plaats voor een aantal zittende gewonden.

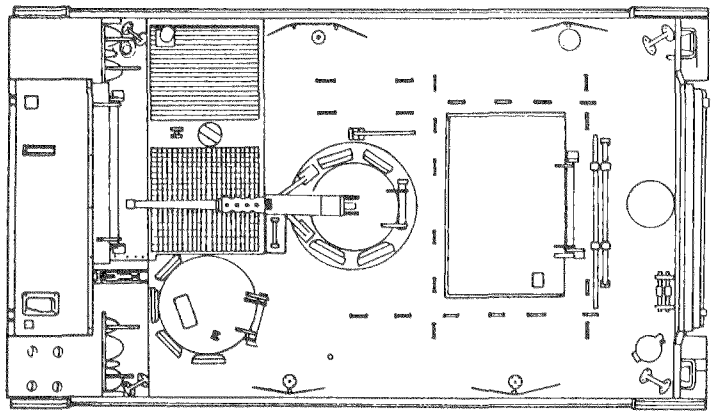
M113A1 RADAR

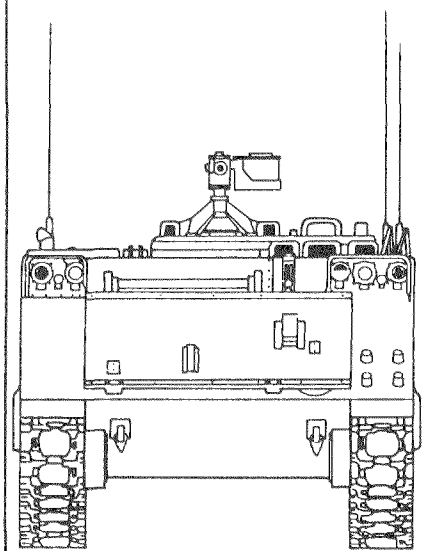
Uiterlijk dezelfde uitvoering als het personeelvoertuig, behoudens de opbouw en de antenne van de ZB 298 radar. Het titerieur is volledig aan deze radar en het werken daarmee aangepast.

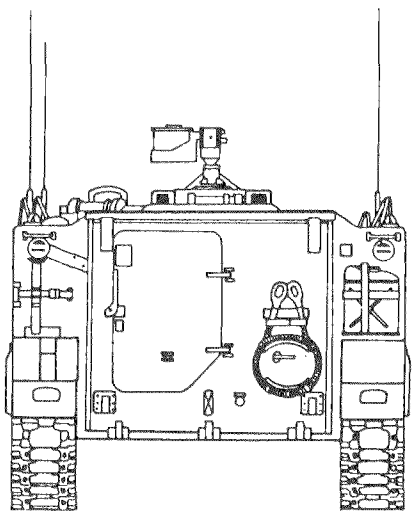
M113 COMMANDO EN VERKENNING

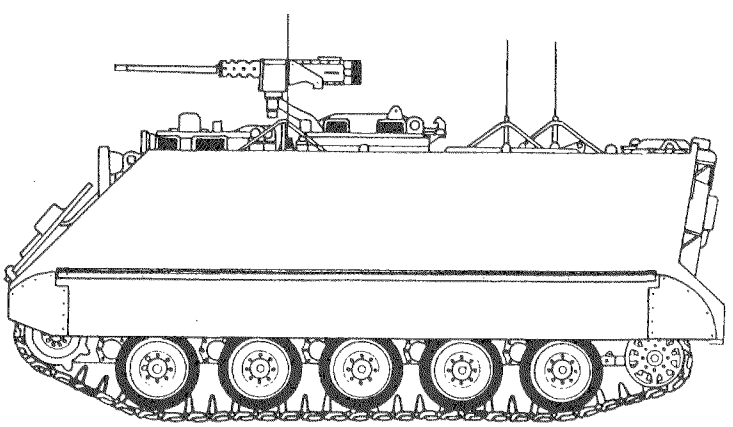
Deze versie werd ontwikkeld volgens specificaties van het Amerikaanse leger voor een licht, gepantserd gevechts- en verkenningsvoertuig. Het voertuig werd echter niet door het Amerikaanse leger in gebruik genomen, doch wél door het Canadese leger (174 stuks) en door het Nederlandse leger (260 stuks).

M113 A1

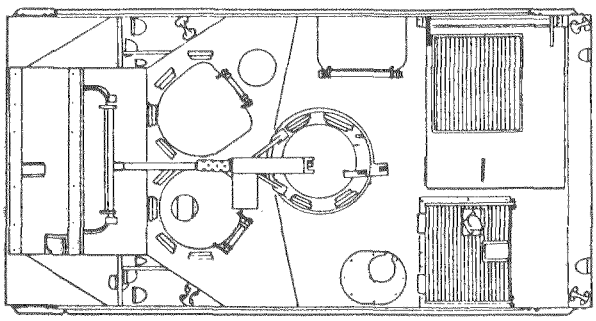

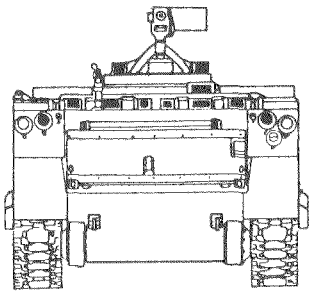

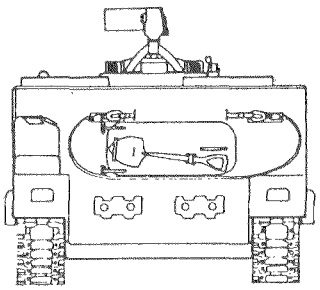

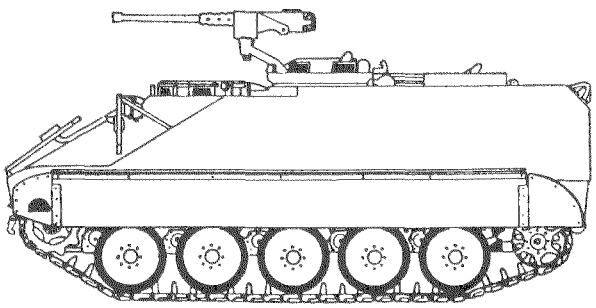

M113 C & R

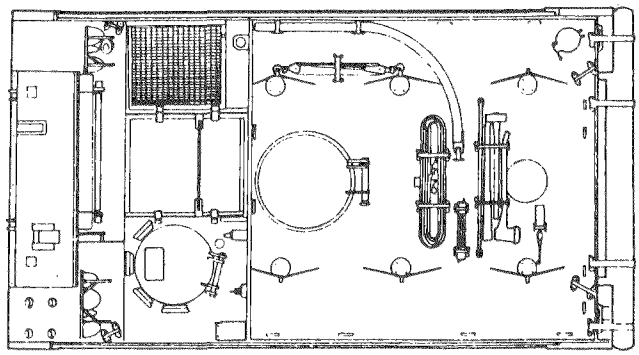

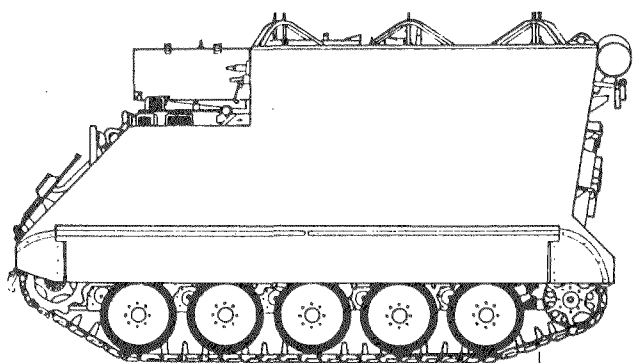

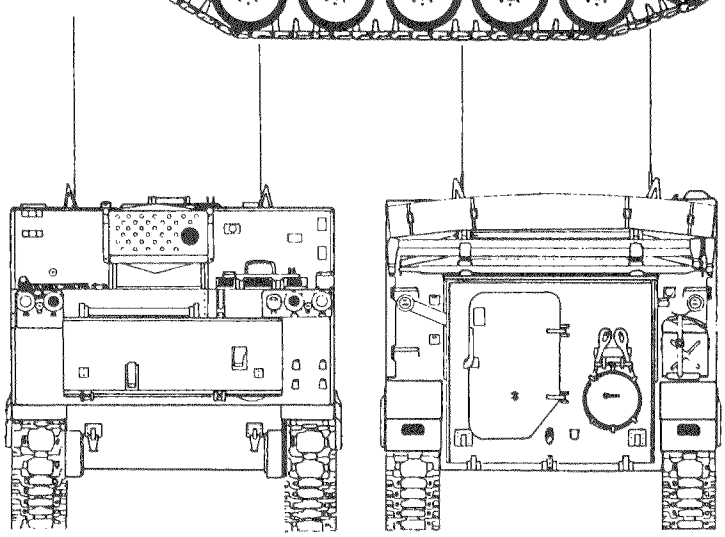

M577

Het is het kleinste voertuig uit de M113-familie. Het heeft vier loopwielen, een spanwiel en, ondanks het feit dat de motor achterin is geplaatst, voor-aandrijving. Aan de rechterzijde van het voertuig bevindt zich een luik voor het in- en uitstijgen, aan de achterzijde is een deur welke toegang geeft tot de motor. Oorspronkelijk bestond de bewapening uit een 12,7 mm Browning machinegeweer op het luik van de commandant en een tweede 7,62 mm mitrailleur rechts voor. In 1977 zijn alle voertuigen omgebouwd en uitgerust met een 25 mm Oerlikon snelvuurkanon.

M106A1 GEPANTSERDE 107 MM MORTIERDRAGER

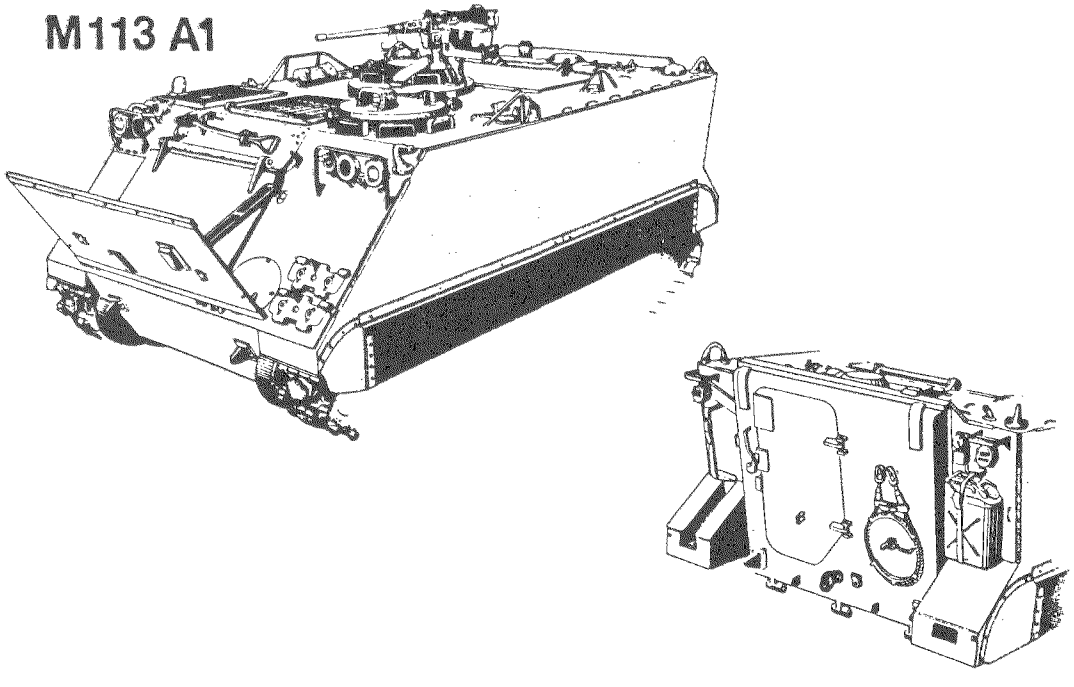
Dit voertuig heeft een ondersteunende taak, waartoe het is uitgerust met een 107 mm mortier, welke achterin het voertuig is geplaatst. In het dak is een vierdelig luik aangebracht dat naar links en naar rechts opengaat. Het mortier kan hierdoor worden afgevuurd terwijl het nog in het voertuig staat. De hulpstukken voor gebruik buiten het voertuig worden op de achterspatborden en aan de linker zijwand meegevoerd. De bemanning bestaat uit zes man, het voertuig is amfibisch.

M577A1 GEPANTSERD COMMANDO-VOERTUIG

Deze versie dient als commando-voertuig. De M113 romp is achter de bestuurdersplaats verhoogd tot sta-hoogte. Boven het motorcompartiment is aan de romp een plateau aangebracht waarop een uitneembaar agregaat is geplaatst. Het commandantsluik bevindt zich midden op het voertuig. Aan de achterzijde zit de grote laadklep met de ingebouwde deur. Boven de laadklep zit een rek waarin de tent en de tentpalen worden opgeborgen. Deze tent kan naar achteren toe worden opgezet, waardoor een veel grotere werkruimte ontstaat. Ook deze versie is amfibisch.

Bronnen:

Osprey. Vanguard nr 34: The M113 series
Squadron/Signal nr 17: M113 in action
Schulten/Theil: Nederlandse pantservoertuigen.

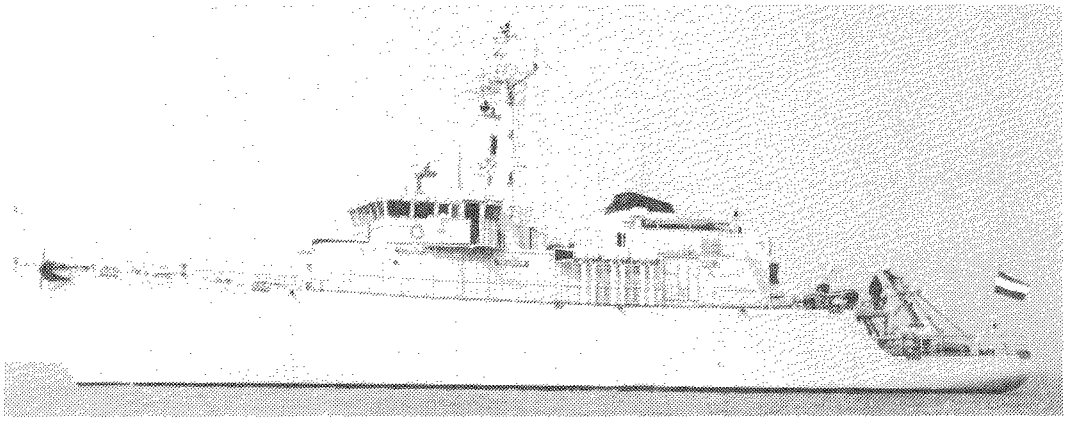

BOEKBESPREKING

De Mariniersbrigade te kiek, samengesteld door C. Nicolas, uitgegeven door: Omega-Boek Amsterdam, ISBN 90.6057.873.2.

Goed beschouwd hebben mariniers nooit gebrek aan belangstelling gehad; periodes van bezuiniging waren er; eb en vloed wisselden elkaar af, desondanks: zijn ze er nog steeds!
Dit ter inleiding van een nieuw boek met 'kiekjes' van en over mariniers bij de mariniersbrigade.
Op 14 december 1985 was er ter gelegenheid van 40 jaar mariniersbrigade een reünie in de Ahoy te Rotterdam. Daar aanvolgend was een tentoonstelling van foto's uit de verzamelingen van oud-mariniers te zien.
Hieraan was een enorme voorbereiding aan vooraf gegaan; reproduceren en plaatsen van de foto's.
Hieruit is een keuze gemaakt, en een fotoboek samengesteld. Het aardige van dit boek is, dat het een niet-officieel beeld van het wel en wee van de troep te velde geeft.
De uitgever: Omega-Boek heeft kennelijk belangstelling voor uitgeven van boeken over de mariniers en hun korps. Dit boek is de vierde titel die passeerd.
Een goed verzorgd boek, ik heb me er over verwonderd, dat sommige foto's, waarvan de kwaliteit niet best is, daarin veel beter uitkomen.
Een knap staaltje van reproduceren. De kwaliteit van de na- oorlogse films was pover.
Veel kijk-genoegen heb ik aan dit boek gehad, en een beeld gekregen hoe veertig jaar geleden de marinier reilde en zeilde onder vaak moeilijke omstandigheden.
Wanneer komt er een vervolg?

E.W. van Popta

De uitgeverij Ten Brink Maritiem brengt sinds kort een serie boekjes op de markt onder de titel *'Vlootrevue'*. De eerste drie, inmiddels verschenen deeltjes, behandelen de kruisers De Ruyter en Zeven Provinciën, de luchtverdedigingsfregatten van de Kortenaer-klasse en de mijnenjagers van de Alkmaar-klasse.
Het zijn bijzonder prettig leesbare boekjes met een schat aan gegevens en een groot aantal, deels uit particuliere archieven afkomstige, foto's. De serie zal voorlopig bestaan uit 24 deeltjes. Bij voldoende belangstelling voor andere vaartuigen, bijvoorbeeld buitenlandse marineschepen en Nederlandse koopvaardijschepen, zullen in de zelfde trant uitgaven worden ontwikkeld.
Van harte aanbevolen.

Vlootrevue serie maritiem, Uitgeverij Ten Brink, afd. Maritiem, Postbus 56, 7940 AB Meppel, 64 blz., zeer veel foto's, formaat 160 x 210 mm (h x b), prijs *f* 15,75 per deeltje, verkrijgbaar in de boekhandel.

J. van den Berg

FILMDAG 'MARS ET HISTORIA' SOESTERBERG, 28 MAART a.s.

De welhaast tot een traditie geworden filmdag van onze vereniging zal dit jaar gehouden worden op zaterdag 28 maart a.s. Ook ditmaal zijn wij op deze dag te gast bij het Militaire Luchtvaartmuseum te Soesterberg. Het tijdstip van aanvang is 10.00 uur.
Het programma luidt als volgt:

- Een lezing van drs C. de Haas met diavertoning door de heer A. Westendorp, beiden lid van onze vereniging, met als titel: 'Scapa Flow', de ondergang van de Hochseeflotte en daarna.
  Op grond van de wapenstilstandsbepalingen moest de Duitse vloot zich in 1918 verzamelen in Scapa Flow, een binnenzee tussen de Orkney-eilanden, waar een Britse vlootbasis gelegen was. Op 19 juli 1919 brachten de Duitse bemanningen uit protest tegen de voorwaarden van het vredesverdrag van Versailles hun schepen tot zinken. Nederland is nauw betrokken geweest bij de berging van deze schepen.
- Vertoning van onder meer de volgende films:
- De terugkeer van de Vliegende Hollander, over de Nederlanders die tijdens de Tweede Wereldoorlog opereerden in RAF-verband;
- De plechtigheden rond het huwelijk van prinses Juliana en prins Bernhard in 1937;
- Werknummer 50121/C, over de tankrevisiewerkplaats in Amersfoort.

Voor degenen die daar prijs op stellen is er gelegenheid om zich rond lunchtijd tegen betaling enkele belegde broodjes te verschaffen.
Het Militaire Luchtvaartmuseum is gevestigd in het Kamp van Zeist, dat zich aan het einde van de Kampweg bevindt. Het is per openbaar vervoer te bereiken met de volgende busdiensten van Centraal Nederland: lijn 77: Baarn-Utrecht via Huis ter Heide en De Bilt. Halte Kampweg, Soesterberg;
lijn 52: Amersfoort-Utrecht via Laan van Vollenhove, Zeist. Halte 't Zwaantje, Soesterberg;
lijn 55 en 56 om en om:
lijn 55: Amersfoort-Driebergen via Busstation Zeist;
lijn 56: Amersfoort-Doorn-Wijk bij Duurstede via Busstation Zeist. In beide gevallen uitstappen bij Halte 't Zwaantje, Soesterberg.

J.v.H.

NASCHRIFT VAN DE REDACTIE:

In verband met de wintersluiting van het Militaire Luchtvaart Museum tot 1 april a.s., is het noodzakelijk dat op 28 maart a.s. bij de wachtcommandant op het Kamp van Zeist een lijst aanwezig is met de namen van de filmdagbezoekers.
Komt U? Dan even een briefkaartje sturen aan: J. van den Berg, Cronestein 85, 2804 EL GOUDA of bellen (na 19.00 uur) 01820-34283. Op de briefkaart alleen vermelden: Filmdag Mars et Historia en Uw naam.
Hartelijk dank voor Uw medewerking en tot de 28e.

12e Opgave van wijzigingen op de ledenlijst van 1 juni 1985:

Nieuwe leden:
Andriessen, J.H.J., Molenbuurt 15, 1029 CS Akersloot 14
Beckers, P.G.H., Archimedesstraat 100, 3772 CR Barneveld 12
Bergh, F.J.C.S. van den, Hatertseveldweg 107, 6531 ZD Nijmegen
1, 2, 3, 5, 8, 10, 14, 16, 18, 20
Boer, G.J. de, Bloesemstraat 53, 3581 XB Utrecht algemeen
Breuker, A.F., Radstakeweg 2, 7412 XT Deventer 3 (Brits-Duits-Jap.- Rusland) en 4
Buitenhuis, J.H., Schijfstraat 92, 4847 SN Teteringen 14 (spec. artillerie-optreden)
Fentener van Vlissingen-van Goelst Meijer, Mevr. Th.J., De Boschkemperlaan 10, 3818 HC Amersfoort
1 (spec. Cav.), 11, 14, 15, 16, 20
Goedhart, C.J., Geerdinkhof 350, 1103 RC Amsterdam
11 (spec. mei 1940), 20 (spec. pol. acties)
Gravestijn, J., Dorpsstraat 254, 9605 PH Kiel-Windeweer 11, 14 en ontw. vestingbouw
x) International Military Music Society (afd. Ned.), Seringenlaan 15, 3871 CC Hoevelaken 7
Kemper, R.F., Tiranaplantsoen 141, 2034 TM Haarlem 4, 11
Keuning, Drs. M.J., Koekoeklaan 3, 2321 Hoogstraten-Meer, België 1, 2, 8, 20
Kuenen, R.C., Middachtenstraat 29, 4834 PB Breda 1 t/m 7, 13, 16, 17, 18, 20
Manen. T.C.W. van, 'Klein Voorlinden', Buurtweg 98, 2244 AH Wassenaar algemeen
Mulder, H.J., P. de Hooghlaan 2-B11, 3723 GS Bilthoven
1, 2, 3, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 20, 23
Schreurs, F.A.G., Gelreplein 20, 6067 CX Linne 4, 19
x) Stichting Vriendenkring Oud-KNIL militairen, Halleyweg 16, 3318 CM Dordrecht 20
Uitenbroek, R.G.J., Jan van Eyckstraat 19, 6137 XM Sittard
3, 4, 5 (KL, Marnrs-Ver. Koninkrijk)
Velzen, J.M. van, Wezelstraat 22, 2623 CK Delft 5, 21
Zwan, H.P. van der, Boterbloemweg 10, 2403 TS Alphen a/d Rijn
10, 11, 16, 20e eeuwse vestingbouw, Dday (Overlord)
Zwijnenburg, Ph. A., Van Maerlantpark 50, 2902 BT Capelle a/d IJssel
1, 20, mil. folklore
x) op basis uitwisseling van publikaties.

Overleden:
Het bestuur deelt met leedwezen mede dat zijn overleden:
Laman Trip, Jhr. Ir. R.E., Breeden Enk, Berg E, 6881 PK Velp
Tollenaar, Drs. J.C.J., Thamerlaan 37, 1421 XZ Uithoorn

Opgezegd per 1 januari 1987:
Falkeisen, O.D., Lettitiastreet 186, L4N 1P5 Barrie, Ontario, Canada
Linden, J.H. van der, Gravenstraat 13, 5707 VX Helmond
Kerkhoff, J.G., 4e Mussenstraat 1, 6822 HK Arnhem
Mensing, Th.C.A., Vedelaarshoeve 112, 7326 TL Apeldoorn
Nix, Ir. M.J., Rietbergstraat 109, 7201 GD Zutphen
Romijn, A.J., Dubbelsteynlaan 213, 3319 ED Dordrecht
Schallig, W.P.H., Lepelaarsingel 41 c, 3083 KB Rotterdam
Scheurwater, E., Bankastraat 87, 3312 GB Dordrecht
Stichting Vrienden van de vesting Naarden, Westwalstraat 6, 1411 PB Naarden
Vermeulen, P.A., Fluitekruid 23, 1273 XE Huizen
Wilson, H.J., 2e Brandenburgerweg 6, 3721 CH Bilthoven
Witlox, Dr. A.P., Becanusstraat 41, 6216 BZ Maastricht
Zonneveld, D., Postbus 97683, 2509 GB 's-Gravenhage

Afgevoerd wegens langdurige contributieachterstand:
Arpeau, P.J., Middelweg 89, 2241 AP Wassenaar
Beekhuizen, H., De Schaapherderstr. 1, 1061 CP Amsterdam
Bosveld, F.W., Pastoor Schaarstr. 10, 6882 ET Velp
Freriks, W., Iemakkersteeg 9, 7751 NM Dalen

Adreswijziging (oude adres te vervangen door):
Boer, R.P. de, Mosselstraat 17, 1317 KK Almere
Kok, A.J.C., Onyxhorst 60, 2592 HX 's-Gravenhage
Sierksma, Kl. 'Nij Midgaard', Woelwijk 1, 9255 KE Tietjerk
Steenis, M.G. van, Mosselstraat 19, 1317 KK Almere
Verhoef. W.T., Tielekeshoeven 119, 5242 KG Rosmalen

Correcties:
Broer, Th.M., Schalkoord 13, 3079 WB Rotterdam; belangstelling wordt 1, 2, 4, 5, 9, 11,

13, 15, 16, 19, 20, 21, 23
Lutgert, W.H., Medemblikstraat 202, 2547 HC 's-Gravenhage wordt: **Drs.** W.H. Lutgert

Ledenbestand na de 11e opgave van wijzigingen: 434
12e opgave van wijz. +21-19=2

Actuele leden per 1 januari 1987: 436

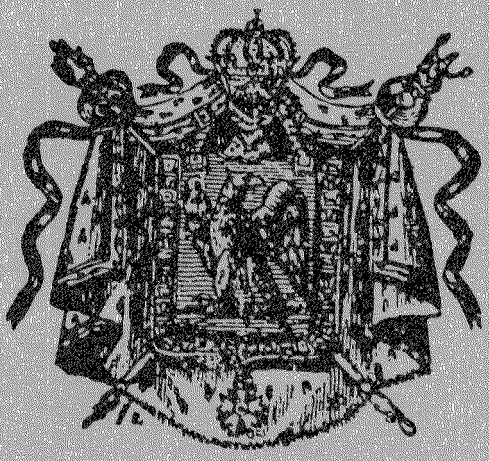
In de **11e opgave van wijzigingen op de ledenlijst** van 1 juni 1985 zijn enkele kleine foutjes geslopen.

nr. 3 Meellaan moet zijn Merellaan
nr. 4 Jansse - van Guli moet zijn Jansse - van Gulik
nr. 6 Achter 1405, EE plaatsen.

De tweede SMV-ruilbeurs tevens tentoonstelling voor militariaverzamelaars in 1987 wordt gehouden op **zondag 8 maart a.s.** van 11.00 tot ± 16.30 uur in de Raadhuiskelder te Bussum, Brinklaan 35. De toegangsprijs is f 2,50 per persoon, kinderen onder de 10 jaar en onder geleide gratis. De bar voor drankjes en hapjes is de gehele dag geopend en er is voldoende parkeerruimte aanwezig.
Alle leden van 'Mars et Historia' en hun introducé(e)s zijn van harte welkom. Ook op deze bijeenkomst is ruilen niet het enige doel van de samenkomst. Hebt U niets te ruilen? Kom dan toch, want er zijn ook handelaars aanwezig die militaria te koop aanbieden.
Voor aanmelding expositie en/of nadere informatie verzoeke telefonisch contact op te nemen, tel.nr. 02152-64469, uitsluitend in de avonduren.

BOUTIQUE DE LA GRANDE ARMÉE

Het adres voor Historische Militaire en Civiele figuren, boeken, prenten, tijdschriften, wargame en alle verdere informatie op dit gebied.

geopend
Woensdag t/m Zaterdag
10.00 - 18.00 uur

W. C. J. EN I. S. SCHOPPEN

Willem de Zwijgerlaan 120
2582 EV Den Haag
Holland
Tel 070-541039

DE DONDERBUS

Inkoop Verkoop Ruil

Antieke wapens, Orden, Militaria, Uniformen, Uitrustingsstukken, Documentatie Eerste en Tweede Wereldoorlog. Aankopen van gehele verzamelingen.

Adres: Oostzeedijk beneden 231 A
3061 VW Rotterdam.
Geopend vrijdag 19-21 uur,
zaterdag 10-18 uur.
Telefoon: 010-4140267
01862-2338
3274 ZJ Blaaksedijk - NL